इतिहासाचार्य राजवाडे

जन्म शके १७८५ आषाढ शु. ८

मृत्यू शके १८४८ मार्गशीर्ष व. १२

राजवाडे यांचें हस्ताक्षर

हें पत्र प्रो. द. वा. पोतदार, पुणें यांस साताऱ्याहून लिहिलें आहे पत्राची भाषा संस्कृत आहे. लिपी मोडी असून त्यांत इंग्रजींत आपण लिहित बोलत नाहीं ही राजवाडी प्रतिज्ञा ग्रथित झालेली आहे.

राजवाड्यांचा रामदास.

श्रीसमर्थ रामदासस्वामी ह्मणजे महाराष्ट्रांत अलौकिक विभूति होऊन गेली. आपला अवतार समाप्त करण्याची वेळ समीप आली त्यावेळीं भोंवतालच्या शिष्यांस रडतांना पाहून श्रीसमर्थ ह्मणाले कीं " वेड्यांनो! माझी काया गेली तरी दासबोध आणि आत्माराम हे जे माझे दोन ग्रंथ त्यांच्या रूपानें मी तुमच्यांतच आहे! " दासबोधावर श्रीसमर्थ हृदयाचा तेजस्वी ठसा उमटलेला आहे. दासबोधाच्या रूपानें श्रीसमर्थांनीं अज्ञ व भ्रांत जीवांना सावध करून मार्ग दर्शविण्यासाठीं मोठा दीपस्तंभच उभा. रला आहे असें ह्मटलें तरी चालेल.

समर्थांच्या दासबोधाचें खरें रहस्य काय याची मीमांसा कै. विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे यांनीं ' रामदास ' या आपल्या निबंधांत सुमारें चोवीस वर्षांपूर्वीं केली. आणि तो निबंध कै. प्रो. विजापुरकर यांच्या ' ग्रंथमाला ' मासिकांत प्रसिद्ध झाला.

रामदासांच्या दासबोधाविषयीं पुष्कळ विद्वानांनीं आणि विचारी पुरुषांनीं आजवर आपलें ह्मणणें प्रसिद्ध केलें आहे. परंतु राजवाडे यांनीं रामदास-हृदयाविष्करणांत जे क्रांतदर्शित्व प्रगट केलें त्याची योग्यता कोणाच्याहि एतद्विषयक निबंधास यावयाची नाहीं. हा निबंध प्रसिद्ध झाल्यानंतरच खऱ्या रामदासी संशोधनास रा. देव प्रभृतींनीं आरंभ केला. आज रामदासी संशोधन हा एक कित्ता घेण्यासारखा नमुना झाला आहे. त्याचें मूळ राजवाडे यांच्या वरील निबंधांत आहे ह्मटलें तरी चालेल.

दासांचा ग्रंथ ह्मणजे **इतिहास–तत्त्वनिरूपणाचाच ग्रंथ** असून तें निरूपण आत्मिक स्वरूपाचें केलें आहे. हा जो अत्यंत मननीय सिद्धांत राजवाडे यांनीं या निबंधांत प्रसिद्ध केला आहे त्यावरून त्यांचें एक प्रकारचें प्रज्ञाचक्षुत्वच दिसून येतें असें ह्मटलें पाहिजे. आणि या निबंधासारखे निबंध जोंवर राजवाडे यांचे नांवावर प्रसिद्ध आहेत तोंवर कोण्या अज्ञान टीकाकार बाबूनें इसापनीतींतील बेडकाप्रमाणें पोट फुगवून आक्रोश केला तरी तिकडे तादृश लक्ष्य देण्याचें कांहींच प्रयोजन नाहीं.

धर्म, नीति आणि राज्य या तिहींची संस्थापना राष्ट्रास कशी आव-श्यक आहे तें राजवाडे यांनीं आपल्या निबंधांत पटवून दिलें आहे. आणि दासांनीं याच त्रिविध आवश्यकतेचेंच प्रतिपादन पूर्वपरंपरेला सुसंगत असें कसें केलें आहे तें हि राजवाडे यांनीं तेथें स्थापित केलें आहे, या स्थापनेंतच राजवाडे यांचें सूक्ष्मदर्शित्व दिसून येतें. जो दासबोध ग्रंथ स्थूलदृष्टि वाचकांस केवळ परमार्थप्रतिपादक असाच इतर अनेक ग्रंथांसारखा वाटतो, त्याच ग्रंथाकडे बारीक नजरेनें पाहिल्यास त्याचें जे यथार्थ स्वरूप प्रतीत होतें ते राजवाडे यांनीं फारच खोल जाऊन स्पष्ट करून दाखविलें आहे.

इतकेंच नव्हे, तर हेगेल व रामदास यांच्या तात्विक विवेचनाचें मर्म सांगून दासांच्या ' दर्शनाचें ' श्रेष्ठत्व हि त्यांनीं प्रत्ययास आणून दिलें आहे.

दासबोध हा इतिहासतत्वनिरूपणपर असा मराठींतील **पहिला** ग्रन्थ असें राजवाडे ह्मणतात तें जितकें खरें तितकेंच राजवाडे हे या ग्रन्थाचें खरें स्वरूप समजावून सांगणारे **पहिले** तत्ववेत्ते होत हें हि खरें. दासबोधांतहि वेदांतविवेचन आहे; आणि इतर महाराष्ट्रीय साधुसन्तांच्या हि ग्रन्थांत त्या विवेचनाच्या आनन्दाची लूट मांडलेली आहे. परन्तु दासांच्या विवेचनांत **एकदेशीपणा कसा टाळला आहे** आणि ह्मणून तें दासकृत तत्वनिरूपण कसें सर्वदेशी आणि उपयुक्त झालें आहे याचें मार्मिक प्रतिपादन राजवाडे यांनीं आपल्या प्रतिभेच्या बळानें केलें आहे. किंबहुना याच प्रतिभेच्या अथवा जीनिअसच्या बळावर दासांनीं आपला ग्रन्थ रचला आणि त्याच प्रतिभेच्या साहाय्यानें राजवाडे यांनीं त्याचें रहस्य अविष्कृत केलें आहे.

नुकतेंच नीति, धर्म आणि राज्य या त्रयींच्या स्थापनेनें परमार्थाचा उजळा सर्व राष्ट्रास द्यावयाची घोषणा समर्थांनीं आपल्या ग्रंथांतून केली नसून ही स्थापना कशी करावी ह्याचा मार्ग ह्या ग्रंथांत श्री समर्थांनीं विशद रीतिनें दाखवून दिला आहे. तो मार्ग ह्मणजेच संघटनेचा होय. मंडळी करणाचा जो उपदेश समर्थांनीं जागोजाग केला आहे तोच संघटना. आधु-निक युरोपियन् लोकांनीहि मंडळीकरणाच्याच जोरावर आजचें अतुल वैभव संपादिलें आहे हें त्यांच्या उदयाची सावधपणें मीमांसा केली असतां दिसून येईल. तोच रस्ता सर्व उन्नति प्रवण मानवांचा आहे आणि तोच चोखा-ळण्यास भ्रांत भारतीयांना आणि विशेषतः महाराष्ट्रीयांना दासांनीं कळवळून

बोध केला आहे. गीतेचेंहि मर्म तेंच-गीता संन्यास प्रतिपादक नाहीं असें राजवाडे यांनीं स्पष्ट ह्मटलें आहे आणि तें यथार्थच आहे.

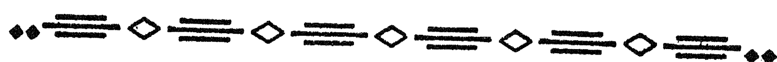
असो. ज्ञानकर्तृत्व आणि संघटना यांचे नगारे समर्थांनीं पूर्वी सर्व मायापाश तोडून अहोरात्र वाजविले आणि आमची भ्रांति उडविली; तोच कित्ता गिरवून राजवाडे यांनी आमच्या गतचरित्राची आणि आर्य कर्तव्याची ओळख करून देण्यासाठीं आमरण कष्ट सोशिलें.

गितारहस्य आपल्या पद्धतीनें लिहून मग महाराष्ट्राच्या चरित्राच्या साहाय्यानें अनेक संशयोच्छेदि असें तेजस्वी तत्वज्ञान महाराष्ट्रास सविस्तर शिकवावें असा राजवाडे यांचा हेतू होता. आणखी बहुत वर्षें जगावयाचें आणि हें दुर्घट कार्य तडीस न्यावयाचें असा त्यांचा संकल्प होता परंतु व्हावयाचें कांहीं निराळेंच ठरलें होतें. मृत्यूच्या दरबारांतील ठराव कांहीं निराळाच झालेला होता; आणि ह्मणूनच राजवाड्यांचा देह त्यानें आपणापासून हिरावून नेला. परन्तु दासबोध आणि आत्माराम रूपानें श्रीसमर्थ जसे आमच्या मध्येंच आहेत तसेंच ‘ रामदास ’ प्रभृति प्रबोधक निबन्धाच्या रूपानें श्री. राजवाडेहि देह गेला तरी, आमच्या हृदयमंदिरांत निरंतर अधिवास करून राहतील यांत मुळींच संदेह नाहीं.

राजवाडे यांनीं मजपाशीं कैक वेळां ‘ आपलें लिहिणें ह्मणजे आपले सर्वस्व आपल्या राष्ट्रास आपण अर्पण केलें आहे ’ असें प्रेमभरानें सांगत असावें. परन्तु असली अस्सल सम्पत्ति दुर्दैवानें आपण भोगावी तशी भोगली च नाहीं. ते जीवमान असतां त्यांच्या प्रतिभेच्या प्रवाहांत आकंठ मज्जन करण्याचें भाग्य फारच थोड्यांनीं साधलें. आतां यापुढें तरी निदान राजवाड्यांच्या प्रतिभेच्या प्रखर प्रकाशांत समर्थांच्या प्रबोध—प्रयत्न-प्रचीतिचा अनुभव घेण्यास महाराष्ट्रीय तरुण पुढें येवोत अशी प्रार्थना करतों आणि रा. बाबुराव वैद्य यांनीं हा निबंध छापून मोठेंच पुण्य जोडलें आहे याबद्दल त्यांचें कौतुक करून पुरें करतों.

माघ व॥ २ १८४८ }
पुणें }

दत्तो वामन पोतदार.

कै० राजवाडे यांचा

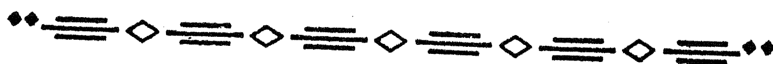
कादंबरी

या विषयांवरील

निबंध

लवकरच प्रसिद्ध करणार आहोंत.

म्यानेजर आनंद प्रेस सातारा.

रा म दा स

दासबोध स्वल्प वाटे नरा । तो जाणावा आत्महत्यारा ॥
जेथें अतिसूक्ष्मचि विचारा । फटके होती ॥ २१ ॥ दशक ६ ॥
कुबडी.

१. नाशकापासून कोल्हापुरापर्यंतच्या महाराष्ट्राला श्रीमत् समर्थ रामदासस्वामी आनंदवनभूवन ह्या नांवानें ओळखत असत (स्वामींची बखर, आवृत्ति २ री, पृष्ठ ४९९). ह्या आनंदवनभूमींतील प्रायः प्रत्येक शहरांत व खेड्यांत स्वामींचा कोणता ना कोणता तरी ग्रंथ कोणाच्या तरी संग्रहाला असतोच असतो. समर्थांच्या विचारसरणीनें महाराष्ट्रांतील लोकांच्या मनःचा भेद इतका खोल केलेला आहे कीं, त्यांनीं रचलेल्या मनाच्या श्लोकांपैकीं एखाद्या श्लोकाचा एखादा चरणहि ज्याच्या कानावरून गेला नाहीं, असा एकहि माणूस अठरा पगड जातींत मिळणें केवळ अशक्य आहे. समर्थांच्या मनाच्या श्लोकांच्या व्याप्तीची बरोबरी कांहीं थोड्याशा अंशानें देवीदासाच्या व्यंकटेशस्तोत्रानें केली तर सांगवत नाहीं. परंतु व्यंकटेशस्तोत्राची ओळख शूद्रादि कनिष्ठ वर्णांत फारशी नसल्यामुळें, रामदासी मनाच्या श्लोकांचें सर्वव्यापित्व अनन्यसाधारणच रहातें. ह्या श्लोकांच्या सर्वव्यापित्वाचें कारण असें आहे कीं, ते फार सुबोध आहेत, इतकेंच नव्हे, तर ते अत्यंत अशिक्षित अशा मनुष्याच्या मनालाही चटका लावणारे आहेत. हे श्लोक म्हणण्यालाही फार सोपे जातात. शिवाय ह्यांच्या रचनेंत एक ऐतिहासिक गूढ आहे. तें हें कीं, ह्या श्लोकांची वृत्तरचना मुसुलमानी फकिरांच्या फारसी, उर्दू व मराठी सवालांच्या वृत्तरचनेसारखी हुबेहुब आहे. उदाहरणार्थ, करीमांतील पहिला चरण देतों:—

⏑ – – ⏑ – – ⏑ – ⏑ –

करीमा बिबक्षायि बर्हालि मा

ह्याच्याशीं तुलना करावयाला मनाच्या श्लोकांपैकीं पहिल्या व दुसऱ्या श्लोकांचे प्रथम चरण देतों:—

ᴗ – – ᴗ – – ᴗ – – ᴗ – –
गणाधीश जो ईश सर्वां गुणांचा ॥
ᴗ – – ᴗ – – ᴗ – – ᴗ – –
मना सज्जना भक्ति पंथेंचि जावें ॥

रामदाशी मनाच्या श्लोकांचें वृत्त भुजंगप्रयात आहे. त्या वृत्तांत व फारसी करीमाच्या वृत्तांत भेद एवढाच कीं करीमाच्या चरणांत अंत्य यगणाचें गुरू अक्षर नाहीं. दासांच्या वेळीं मुसुलमानी पीर व त्यांचे तकिये महाराष्ट्राच्या लहानशा खेड्यांतूनहि अति झाले होते; आणि अज्ञ जो सामान्यजनसमूह तो ह्या पीरांच्या, तकियांच्या व फकिरांच्या मायावी कचाटींत इतका सांपडला होता कीं समर्थांना व शिवाजीमहाराजांना त्याला मुक्त करण्यास नाना प्रकारचे लहान थोर उपाय योजावे लागले. त्यापैकीं फकिरांच्या सवालाच्या अनुकरणानें सुचलेला हा वृत्तरचनेचा लहानसा परंतु मोठा गुणकारी उपाय होता. रामदाशी श्लोक व फकिरी सवाल एकसमयावच्छेदानें ऐकून गांवों–गांवच्या मार्मिक लोकांना पाच्छाई धर्माची परीक्षा करण्यास केवढी सवड झाली असेल तें सांगावयास नकोच!

२. स्वधर्म व स्वदेश ह्यांच्या प्रीतीनें समर्थांनीं जे हे लहान मोठे प्रयत्न केले, त्यांचीं फळें त्यांच्या हयातींत तर त्यांनीं तर पाहिलींच; परंतु त्यांच्या पश्चातहि ह्या फळांच्या माधुरीची स्मृति महाराष्ट्रांत अखंड जागृत आहे. गेल्या सहाशें वर्षांत महाराष्ट्रांत जे अनेक उत्तम पुरुष झाले, त्यांतून श्रीमत् समर्थ रामदासस्वामी व छत्रपति शिवाजी महाराज ह्या दोन वीर पुरुषांच्या चरित्रांइतकीं चरित्रें दुसऱ्या कोणत्याच पुरुषांचीं झालेलीं नाहींत. अठराव्या शतकांत झालेल्या पद्यात्मक संतचरित्रांत समर्थांची त्रोटक चरित्रें आलेलीं सर्वांस मशहूर आहेत. परंतु त्यांशिवाय त्यांचीं आणिक पांच चरित्रें त्या व पुढील शतकांत त्यांच्या शिष्यपरंपरेंतील साधूंनीं लिहून ठेविलीं आहेत. पैकीं दोन पद्यात्मक व तीन गद्यात्मक आहेत. (१) गंगाधर स्वामींनीं शके १६४० त सांगितलेलें चरित्र, (२) उद्धवसुत केशवशिष्य लक्ष्मणकृत ओंवीबद्ध चरित्र, (३) आत्मारामबोवाकृत ओंवीबद्ध चरित्र, (४ श्री–हनुमंतस्वामीकृत रामदासस्वामींची बखर, व (५) ठाणें येथें सूर्योदयांत छापलेलें चरित्र. पैकीं पहिलें चरित्र छापलेलें नाहीं. शेवटलीं चार चरित्रें, प्रस्तुत लेखकास जशीं असावीशीं वाटतात तशीं जरी नाहींत तरी, बरींच विस्तृत व मुद्देसूद आहेत. ह्या चार चरित्रांखेरीज, तुकारामबोवा, वामन–

पंडित, अनंतकवि, मोरोपंत वगैरे कवींनीं व वर्तमानकालीन लहानमोठ्या लेखकांनीं व वक्त्यांनीं दासांचे शेंकडो पवाडे वेळोवेळीं गायिलेले सांगू गेल्यास एक ग्रंथ होईल. शिवाजी महाराजांचीं चरित्रें हीं अशींच नाना प्रकारचीं आहेत. ह्यावरून महाराष्ट्रांतील लोकांना साधुपुरुष व वीरपुरुष ह्यांच्या चरित्रांची गोडी फार पूर्वींपासून आहे हें तर सिद्ध होतेंच. परंतु ह्याबरोबर हेंहि सिद्ध होतें कीं, स्वेतिहासनामेज्ञतेचा आरोप जो पाश्चात्य ग्रंथकार हिंदुस्थानांतील यच्चयावत् लोकांवर सरसकट आणतात, तो निदान महाराष्ट्रापुरता सर्वांशीं जरी नव्हे तरी, बऱ्याच अंशानें अवास्तव आहे. व दिवसेंदिवस लोकांच्या अभिरुचीवरून अशीं हीं थोडीं थोडीं चिन्हें दिसत आहेत कीं, हा आरोप समूळ नाहींसा व्हावयाला फार काळ लागणार नाहीं. इतकेंच कीं सर्वांनीं झटून ह्या कामीं हातभार लाविला पाहिजे. मग, स्वतःच्या पदराला खार लागला तरी बेहत्तर आहे.

३. समर्थांचीं चरित्रें ज्याप्रमाणें अनेक झालीं, त्याप्रमाणेंच त्यांच्या ग्रंथांच्या आवृत्त्याहि, मुद्रणकला ह्या प्रांतांत सुरू झाल्यापासून गेल्या ऐंशीं वर्षांत, अनेक निघाल्या. ज्यानें म्हणून छापखाना घातला त्यानें समर्थांचा एक तरी ग्रंथ छापला, असें झाल्यावांचून प्रायः राहिलें नाहीं. एकटा दासबोध घेतला, तरी तो दहा पांच ठिकाणीं निरनिराळा छापलेला आढळेल. अशी समर्थांच्या ग्रंथाचीं असामान्य लोकप्रियता आहे. ह्या लोकप्रियतेच्या आदरानें स्वामींचे समग्र ग्रंथ कित्येक प्रकाशकांनीं अलीकडील दहा बारा वर्षांत छापून काढिले आहेत. परंतु त्यांनीं काढिलेल्या ग्रंथांना समग्र हें विशेषण बिलकूल शोभत नाहीं. १८९० त माडगांवकरांनीं स्वामींचे ग्रंथ छापिले. त्यांत पुण्याच्या ज्ञानप्रकाश छापखान्यांत १८७९ त छापिलेल्या पुस्तकांतील बरींच प्रकरणें आलीं नाहींत. पुढें १८९१ त तेंडुलकरांनींहि दासांचे समग्र ग्रंथ प्रसिद्ध केले. त्यांत ज्ञानप्रकाशांतल्या पुस्तकांतील बरींच प्रकरणें नसून शिवाय दासबोधहि नाहीं; आणि इतकीं व्यंगें असून त्यांच्या पुस्तकाच्या नावांत समग्र हीं अक्षरें आहेतच. अलीकडील दोन महिन्यांत गोंधळेकरांनीं स्वामींचे समग्र ग्रंथ निर्णयसागर छापखान्यांतून छापून काढिले आहेत. त्यांत हि स्वामींचीं पुष्कळ प्रकरणें छापिलेलीं नाहींत. माडगांवकरांनीं टाकून दिलेली कुबडी गोंधळेकरांनीं बगलेंत मारिली आहे. परंतु तेवढ्यानें त्यांची लंगडशाई छपली असें मात्र झालें नाहीं. तेंडुलकरांच्या ग्रंथांतील व ज्ञानप्रकाशां-

तल्या ग्रंथांतील बरींच प्रकरणें त्यांनीं सोडून दिलेलीं आहेत. हीं प्रकरणें स्वामींचीं नव्हत ह्मणून त्यांनीं तीं सोडून दिलीं, असा प्रकार नाहीं. प्रकार शुद्ध अज्ञानाचा आहे. आपण जें काम करण्यास उद्युक्त झालों त्यासंबंधानें आपल्या अगोदर इतरत्र काय झालेलें आहे, ह्याचा शोध ह्या प्रकाशकांनीं केला नाहीं, हा ह्यांचा मुख्य दोष आहे. ठाणें किंवा मुंबई येथील ग्रंथसंग्रहालयांत जाऊन त्यांनीं तपास केला असता किंवा स्वतःच्या दुकानांतील पुस्तकांच्या राशी उलगडून पाहिल्या असत्या, तर, स्वामींचे एकंदर ग्रंथ आहेत किती, त्यापैकीं आजपर्यंत छापले किती व आपण छापूं घातलेल्या पुस्तकाला **समग्रपणा** येण्यास मिळवावयाचे किती, ह्याची कल्पना त्यांस सुरेख आली असती. दिवटीबुदली घरीं ठेवून लोकांच्या घरीं गोंधळ घालायाला जाणाऱ्या शहाण्या गोंधळ्याप्रमाणेंच आमच्या इकडील प्रकाशकांची स्थिति आहे. त्यांना वर्तमान काळाचा महिमा जसा कळावा तसा कळत नाहीं. त्यांनीं हें पक्केपणीं समजून राहिलें पाहिजे कीं वाटेल तें पुस्तक वाटेल तसें वेडेंवाकडें छापून बाजारांत मांडण्याचा आतां काळ राहिला नाहीं. जें कांहीं काम करावयाचें तें चोख केलें तरच पत राहणार आहे.

४ गेल्या सहाशें वर्षांत जे अर्वाचीन मराठी कवि व साधू झाले, त्यांच्या ग्रंथांचा अभ्यास लोक पूर्वीं भाविक पद्धतीनें करीत असत. ह्या भाविक लोकांत जे विशेष चिकित्सक असत, ते आपल्या आवडत्या साधूंचीं काव्यें प्रयत्नानें मिळवून व स्वतः लिहून काढून संग्रह करून ठेवीत. त्यामुळें, कोणत्याही साधूची समग्र कृती पाहण्याची जिज्ञासा झाली, तर त्या साधूच्या एखाद्या चिकित्सक भक्ताकडे ती आद्यंत पाहण्यास मिळण्याचा संभव असे. ही स्थिति मुद्रणकाळाच्या पूर्वींची झाली. अलीकडील ऐशीं वर्षांत ह्या साधूंचीं कांहीं त्रोटक काव्यें शिळेवर व ठशांवर छापलेलीं मिळूं लागलीं. त्यामुळें, लेखी पोथ्यांकडे लोकांचें दुर्लक्ष होत चाललें. लेखी पोथ्यांपेक्षां छापील पुस्तकें दिसण्याला सुबक, वापरण्याला आटोपशीर व किंमतीनें स्वस्त असतात, हें तर जगजाहीर आहे. छापील पुस्तकांच्या ह्या तीन गुणांचा परिणाम असा झाला कीं, लेखी पोथ्या मागें पडून, घरोघर छापील पुस्तकांचें व पोथ्यांचें राज्य सुरू झालें. अर्थात् चिकित्सक रसिकांनीं लिहून ठेवलेल्या संग्रहाकडे कोणी पहात नाहींसें झालें; व त्यांना जुन्या वाडांचें स्वरूप आलें. पाश्चात्यांच्या संसर्गानें गेल्या ऐशीं वर्षांत असा एक काळ

येऊन गेला कीं, त्यावेळीं ज्यांना रसिक म्हणून ह्मणतां येईल, त्यांच्या रुचीचा प्रवाह देशी सारस्वताच्या उलट वाहूं लागला. आधीं स्वदेश भिकार, मग स्वदेशांतील लोक भिकार आणि शेवटीं स्वदेशांतील लोकांनीं केलेलीं काव्यें तर अगदींच भिकार, अशी ह्या रसिकवरांची भावना झाली. जेथें रसिकवरांनींच देशांतील ग्रंथसंपत्तीला रद्दींत काढिलें तेथें, सामान्य लोकांच्या नित्याच्या पाठांतील कांहीं लहानसहान प्रासादिक ग्रंथांखेरीज, बाकीच्या प्रासादिक ग्रंथांचा समूळ नायनाट होण्याचा प्रसंग आल्यास नवल कसचें? परंतु आपलें भाग्य थोर कीं, अशाही संकटांतून कांहीं कांहीं प्रासादिक ग्रंथ कोण्या कोण्या भाग्यवंताच्या घरीं अजूनही चुकूनमाकून शाबूत राहिले आहेत. प्रत्येक कवीचे व साधूचे सबंध ग्रंथ सांपडण्याची तर आतां आशा नकोच. आतां आशा इतकीच करावयाची कीं, जे ग्रंथ अद्यापि कोठें कोठें सांपडण्या सारखे असतील ते शोधून काढून नीट व शुद्ध छापून काढिले पाहिजेत. त्यांत गबाळपणा करून उपयोगाचें नाहीं. ह्या गबाळपणानें फार नुकसान होतें. (१) अगदीं नवीन आवृत्तींत जितके ग्रंथ छापिले असतील, तितकेच काय ते मूळ कवीचे, अशी वाचकांची खोटी समजूत होते. (२) पूर्वींच्या आवृत्तींत छापलेले ग्रंथ—जे ह्या नवीन आवृत्तींत आले नसतील ते-कवीचे नसावे अशी शंका येते. (३) ह्या दुहेरी गैरसमजुतीनें काळजीनें अभ्यास करणाऱ्या वाचकांना बुचकळ्यांत पडल्यासारखें होऊन ठाम असा कोणताच सिद्धांत करतां येत नाहीं. कवींचे व साधूंचे ग्रंथ राष्ट्रीय सारस्वत होत. ह्यांच्या सूक्ष्म परिशीलनानें व परीक्षणानें तत्कालीन राष्ट्रीय विचाराची दिशा काय होती हें ठरवावयाचें असतें. हे मूळ ग्रंथच जर गबाळपणानें संपादिले व छापले गेले, तर त्यांवरून राष्ट्रीय विचारांच्या दिशेचें अनुमान निघावें तसें निघणार नाहीं हें उघड आहे. तेव्हां ही चूक प्रकाशकांनीं सुधारली पाहिजे. ही सुधारणा करण्यास एकच उपाय आहे. तो हा कीं, ज्यांनीं महाराष्ट्रकवितेचा अभ्यास केला आहे, अशा विद्वान् गृहस्थांचें साहाय्य प्रकाशकांनीं घेतलें पाहिजे. अशांचें साहाय्य गेल्या तीस चाळीस वर्षांत कित्येक छापकांनीं व प्रकाशकांनीं घेतलें होतें. परशुरामपंत गोडबोले, शंकर पांडुरंग पंडित, जनार्दन बाळाजी मोडक, बामन दाजी ओक, अण्णा मोरेश्वर कुंटे, ह्या पांच गृहस्थांचें साहाय्य घेऊन ज्यांनीं मराठी कवींचे ग्रंथ छापिले त्यांचे ग्रंथ बरेच शुद्ध छापून निघाले आहेत. ह्या चार गृहस्थांच्या

पाठीमागेंही कांहीं विद्यमान गृहस्थ मराठी कवितेचे ज्ञाते आहेत. रा. रा. नारायण चिंतामण केळकर, रा. रा. विनायक लक्ष्मण भावे, रा. रा. लक्ष्मण गणेश पांगारकर, नागपुरचे प्रो. परांजपे, अशासारख्या विद्वानांच्या साहाय्यानें जर कोणी महाराष्ट्रकवींचे ग्रंथ शोधवून घेईल, तर तो सहृदय वाचकांच्या शाबासकीला लायक होईल ह्यांत संशय नाहीं. ह्या गृहस्थांना आपल्या अंगावर सोंपविलेल्या कामाचा जसा व्यापक अंदाज होइल तसा इतरांना होण्याचा संभव कमी. अमुक कर्त्यानें एकंदर काव्यें केलीं किती, त्यापैकीं आजपर्यंत छापिलीं गेलीं किती, न छापलेल्यापैकीं उपलब्ध किती, अनुपलब्धांपैकीं कोणत्या प्रदेशांत मिळण्याचा संभव किती, वगैरे बऱ्याच गोष्टी ह्या लोकांना माहीत आहेत. ह्या माहितीचा फायदा ते कोणाहि योग्य प्रकाशकाला मोठ्या आनंदानें करून देतील हे सांगावयाला नकोच.

५ अशा एखाद्या तज्ज्ञाच्या साहाय्यानें कोण्याही प्रकाशकानें रामदासस्वामींचे समग्र ग्रंथ अद्यापपर्यंत छापिले नाहींत. जनार्दन बाळाजी मोडक यांनीं काव्येतिहाससंग्रहांत स्वामींचीं कांहीं थोडीं प्रकरणें बरींच शुद्ध अशीं छापिलीं आहेत. त्यांच्यापुढें स्वामींचे समग्र ग्रंथ गेल्या पंधरा वर्षांत शोधकबुद्धीनें छापण्याचा कोणीच प्रयत्न केलेला दिसत नाहीं. तेंडुलकर, माडगांवकर, गोंधळेकर, वगैरे छापकांनीं समग्र ह्या अवास्तव विशेषणानें विशिष्ट असे कांहीं ग्रंथ बाहेर काढिलेले आहेत. परंतु ते अपूर्ण आहेत हें, कोठेंही न छापलेलीं नवीन प्रकरणें विचारांत न घेतलीं तरी, एकमेकांशीं तोलून पाहतां सहज समजण्यासारखें आहे. तेव्हां पुढेंमागें कोण्या प्रकाशकाला स्वामींचे समग्र ग्रंथ प्रसिद्ध करण्याची सदिच्छा झाली, तर त्याच्याकरितां ह्या ग्रंथाची मला माहीत असलेली यादी पुढें देतों. नारायणबोवा किनईकर ह्या नांवाचे एक तरुण व चिकित्सक रामदासी कोल्हापुरांत होते. ते गेल्या वर्षीं वारले. त्यांनीं दासांच्या बऱ्याच ग्रंथांचा संग्रह केलेला आहे. पैकीं एक दासबोधाची पोथी गुरुपरंपरेनें त्याजपाशीं आली. ही पोथी समर्थांच्या हयातींतील आहे असें कळतें. अर्थात् ही पोथी दोनशें वर्षांची आहे. इतरही दुसरे ग्रंथ त्याजपाशीं होते. ते त्यांचे शिष्य रा. शेवडे यांनीं माझ्या स्वाधीन केले. त्यावरून व इतर माहितीवरून खालील यादी तयार केली आहे. ह्या यादींत गोंधळेकरांच्या ग्रंथांत जीं प्रकरणें दिलीं नाहींत तीं देतों. गोंधळेकरांचा ग्रंथ म्हणजे माडगांवकरांचा ग्रंथ+कुबडी आहे.

१ एकवीसमासी
२ चतुःसमासी.
३ सप्तसमासी.
४ दासपबोध.
५ अक्षरमालिका.
६ कृतनिर्वाह.
७ चतुर्थयोग.
८ पंचमान.
९ मानपंचक.
१० मुखवस्त्र.
११ एकविसावा दशक.
१२ श्लोकबद्ध रामगीता.
१३ चतुर्थ मान.
१४ मारुतीची आर्ती.
१५ संकल्प
१६ भूपाळी.
१७ अनामक प्रकरण.
१८ अष्टाक्षरी पंची करण.
१९ गद्यपद्य पंचीकरण.

शिवाय समर्थांच्यावेळीं रचिलेलीं खालील स्फुट पद्यें आहेत:—

१ मनोहरस्वामिकृत आर्ती.
२ कल्याणस्वामिकृत आर्ती.
३ मनोहरस्वामीकृत कटाव.
४ मनोबोधाची आर्ती.

इतकीं प्रकरणें माझ्या संग्रहास असलेलीं गोंधळेकरांच्या ग्रंथांत छापिलीं नाहींत. ह्यापैकीं कांहीं प्रकरणें इतरत्र छापलेलीं आहेत. ह्याशिवाय दुसरीहि स्वामींचीं अनेक प्रकरणें आहेत. रामायणाचीं तीनच कांडें प्रसिद्ध आहेत. बाकीचीं अद्याप उपलब्ध नाहींत. तसेंच उद्धवसूत केशवशिष्य लक्ष्मणकृत ओवीबद्ध चरित्रांत जागोजागीं समर्थांचीं पदें व अभंग दिलेले आहेत. त्यांपैकीं बराच भाग गोंधळेकरांच्या ग्रंथांत नाहीं. येणेंप्रमाणें अद्यापि बरींच प्रकरणें सांपडावयाचीं आहेत. तेव्हां जेवढीं सध्यां सांपडलीं आहेत व जेवढीं निरनिराळ्या आवृत्यांतून प्रसिद्धी पावली आहेत, तेवढ्यासंबंधानें मला काय ह्मणावयाचें आहे तें सांगतों.

६ समर्थांचा सर्वांत मोठा व मान्य ग्रंथ ह्मटला ह्मणजे दासबोध हा होय. ह्याचे वीस दशक व दोनशे समास आहेत [दशक २०, समास १०] हा ग्रंथ दहा पंधरा वर्षें बनत बनत शके १५८१ त ह्मणजे इ. स. १६६० त संपूर्ण झाला (दासबोध, दशक ६, समास ४). शके १५७८ त ह्मणजे इ स. १६५६ त वामनपंडित समर्थांच्या भेटीस आले त्यावेळीं दासबोध चालला होता. दासांवरती वामनानें स्तोत्र केलें त्यांत,

' ग्रंथाश्चापि जगत्प्रबोधपटवः संसारमाशंसिनः ' असें ह्मटलें आहे (चरित्र, पृष्ठ ३०४). इंदुराहून उद्धव गोसावी यानें समर्थांस १६५९ त पत्र पाठविलें त्यांत

मला वाटतें, अंतरीं त्वा वसावें, ।
तुझ्या दासबोधासि त्वा बोधवावें; ॥

हें श्लोकार्ध आहे [चरित्र, पृष्ठ ३०५]. इ० स० १६५९ च्या डिसेंबरांत अफजलखानाचा वध करून शिवाजी रामदासांस भेटण्यास आले त्या पिवशीं अठराव्या दशकाचा उत्तमपुरुषनिरूपण नांवाचा सहावा समास समर्थांनीं संपूर्ण केला [चरित्र, पृष्ठ १७३]. बखरींत विकारी संवत्सराला शकाचा १५७१ आंकडा चुकून पडला आहे. तेथें खरा आकडा १५८१ पाहिजे. इ० स० १६४९ त समर्थांनीं शिवाजीस दासबोधांतील तेराव्या दशकांतला लघुबोध नांवाचा सहावा समास सांगितला [चरित्र, पृष्ठ १२६ समर्थ शके १५६६ त, तारण संवत्सरीं कृष्णातीरास आले [चरित्र, पृष्ठ ७०] चरित्रांत तारण संवत्सराला १५५६ शक जोडला आहे तो चूक आहे. तारण संवत्सरीं शिवाजीचें वयमान सतरा वर्षांचें होतें म्हणून पुढें दुसऱ्या ओळींतच ह्मटलें आहे [चरित्र, पृष्ठ ७०, पंक्ति २], त्यावरून १५६६ हाच शक खरा ठरतो. शिवाय शके १५५४ अंगिरा नाम संवत्सरीं समर्थ पंचवटीहून पृथ्वीपर्यटणास निघाले, ते बरोबर बारा वर्षांनीं परत आले, असें बखरींत म्हटलें असल्यामुळें, समर्थांचा कृष्णातीरीं येण्याचा १५६६ हाच शक होय हें निश्चित आहे. शके १५६६ त समर्थांचें वयमान ३६ होतें. ह्या सुमारास दासबोधाला प्रारंभ होऊन त्याची समाप्ति शके १५८१ त झाली. इ० स० १६५९ च्या डिसेंबरांत ज्या अर्थी अठरावा समास चालला होता त्या अर्थी शके १५८१ च्या फाल्गुनांत म्हणजे इ० स० १६६० च्या मार्चएप्रिलांत विसावा दशक संपून सबंध ग्रंथाची उजळणी व तपासणी त्याच महिन्यांत झाली असावी. ही तपासणी करतांना सहाव्या दशकांतल्या चवथ्या समासांत गतकलीची गणना ४७६० समर्थांनीं केली. येणेप्रमाणें ह्या ग्रंथाची रचना बरोबर पंधरा वर्षें चालली होती. ग्रंथसमाप्तिसमयीं समर्थांची पन्नाशी उलटून गेली होती, व शिवाजी-महाराज ऐन बत्तिशींत आले होते. तिशीपस्तिशीच्या भरज्वानींत असतांना समर्थांनीं ह्या ग्रंथास प्रारंभ केला आणि पन्नाशीच्या पोक्त अशा अनुभवपूर्ण

अमदानींत त्याची समाप्ति केली. शके १५५४ म्हणजे इ० स० १६३२ ह्या सालीं नाशकांतील पंचवटीस असतांना, यवनांनीं आक्रमिलेल्या महाराष्ट्राचा उद्धार व सनातनधर्माची स्थापना करण्याचा संकल्प समर्थांनीं केला होता. त्या संकल्पाचा मूर्तिमंत अवतार हा दासबोध ग्रंथ होय. निर्माण होत असतांना, अनेक लहानथोर स्त्रियांनीं व पुरुषांनीं हा परम आस्थेनें ऐकिला; व संपूर्ण झाल्यावर ह्याच्या प्रती सर्व महाराष्ट्रभर पसरल्या. मुद्रणकला ह्या देशांत सुरू झाल्यापासून तर ह्याच्या अनेक आवृत्या निघाल्या. हा जुन्या चालीच्या लोकांना अत्यंत प्रिय आहे हें प्रसिद्धच आहे. परंतु नव्या चालीच्या सुधारकांना व उद्धारकांनाहि ह्या ग्रंथानें मोहून टाकिलें आहे.

७. असा हा दासबोध ग्रंथ आहे तरी काय? हा काव्य आहे कीं इतिहास आहे कीं वेदान्त आहे? ह्याचें प्रमेय काय? ह्याचें प्रयोजन काय? ह्याचें फल काय? हा वाचिल्यापासून वाचकांच्या मनांत भावना कोणती होते? वगैरे अनेक प्रश्न ह्या ग्रंथासंबंधानें मनांत येण्यासारखे आहेत. त्यांचीं उत्तरें देण्याचा अल्प प्रयत्न पुढें करतों.

८. एकंदर विचार केला असतां, दासबोध हा ग्रंथ काव्य नाहीं. ह्या ग्रंथाचें रूप पद्य आहे, परंतु ह्यांत जे विषय निरूपिले आहेत ते काव्याचें विषय नाहींत. गीता, अमरकोष, वैय्यासिकन्यायमाला, ज्ञानेश्वरी, अनुभवामृत, यथार्थदीपिका, अष्टांगहृदय, लीलावती हे ग्रंथ पद्य असूनहि ज्याप्रमाणें काव्य नाहींत, त्याप्रमाणेंच दासबोध हा ग्रंथ काव्य नाहीं. स्वतः खुद्द रामदास आपल्याला कवि म्हणवितात. परंतु दासांच्या कवि या शब्दाचा अर्थ फार व्यापक आहे. कवि गद्य व पद्य ग्रंथ लिहिणारे असून नाना शास्त्रांचे ऊहापोहहि करणारे असतात; इतकेंच नव्हे, तर ते प्रासादिक असावे लागतात, असें दासांनीं पहिल्या दशकाच्या सातव्या समासांत म्हटलें आहे. धीट व पाठ ह्या सदराखालीं जी कविता येते तें खरें कवित्व नव्हे, तर निव्वळ करमणूक होय असें, दासांचें म्हणणें आहे.

नेमकेंच बोलणें, । तात्काळची प्रतिवचन देणें, ।
शीघ्रचि कवित्व करणें. । हें ज्ञान नव्हे. ॥ (५-५-२६)
नाना गती, नाना व्युत्पत्ती, । नाना मती, नाना स्फूर्ती, ।
नाना धारणा, नाना धृती, । या नांव कवित्व. ॥
शंका, आशंका, प्रत्यंतरें, । नाना वाक्यें शास्त्राधारें, ।

तुटे संशय निर्धारें । निर्धारितां. ॥
नाना प्रसंग, नाना विचार । नाना तत्वचर्चासार, ।
नाना योग, नाना विवर, । या नांव कवित्व. ॥
नाना साधनें, पुरश्चरणें । नाना तपें, तीर्थाटणें, ।
नाना संदेह फेडणें, । या नांव कवित्व. ॥
जेणें अनुताप उपजे, । जेणें लौकीक लाजे, ।
जेणें ज्ञान उपजे । या नांव कवित्व. ॥
जेणें सद्वस्तु भासे, । जेणें भास हा निरसे, ।
जेणें भिन्नत्व नासे, । या नांव कवित्व. ॥ १४-३-४४-५१

दासांची कवित्वाची व्याख्या ही अशी आहे. विषय, संदेह, संगति, पूर्वपक्ष व सिद्धांत, हे जे शास्त्राचे पांच अवयव ते दासांच्या कवित्वांत असावे लागतात. तत्वचर्चा, योग, विवरण, ज्या ग्रंथांत असतील तो कवित्वाचा ग्रंथ होय. कवित्व ग्रंथरूपानेंच असलें पाहिजे असें नाहीं. कवित्व आचरणरूपहि असूं शकतें. साधनें, पुरश्चरणें, तपें, तीर्थाटणें, धैर्य, शौर्य, धृति, ह्या वस्तूदेखील कवित्वांतच मोडतात. सारांश ज्या ज्या वस्तूंत, विचारांत, व आचारांत ईश्वरी अंश आहे, तें सर्व, दासांच्या मतें, कवित्व होय. आधुनिक भाषेमध्यें ह्या म्हणण्याचा अर्थ असा होतो कीं, जें जें म्हणून कांहीं प्रतिभासंपन्न असतें तें तें सर्व कवित्वाखालीं मोडतें. दासांची कवित्वाची कल्पना म्हणजे निव्वळ सध्यांच्या काळच्या प्रतिभेची कल्पना होय. सर्व जग ह्या प्रतिभावान् पुरुषांच्या व स्त्रियांच्या पुढारपणाखालीं चालतें हें तर आपण प्रत्यक्ष पाहतों. ह्याच विचार लक्षांत घेऊन, दासांनीं कवींना म्हणजे प्रतिभावान् व्यक्तींना, पुरुषार्थाचें वैभव, स्वधर्माचा आश्रय, अध्यात्मरत्नांच्या खाणी, योग्यांचा गुप्त पंथ, मोक्षाचे पडिभर, भाग्याचे भूषण, सुखाचे संरक्षक, स्वदेशाचे उद्धारक, वगैरे नाना तऱ्हेच्या प्रशंसेनें आळविलें आहे. ह्या दृष्टीनें पाहिलें म्हणजे समर्थांचा दासबोध हा प्रतिभासंपन्न ग्रंथ आहे हें स्पष्ट होतें. आतां यद्यपि हा ग्रंथ प्रतिभासंपन्न आहे. तत्रापि तो, आपण ज्याला काव्य म्हणून आधुनिक परिभाषेंत म्हणतों, तें नाहीं. आधुनिक भाषेंत काव्य ह्या संज्ञेनें ज्या ग्रंथांना आपण ओळखतों ते सर्वस्वीं रसात्मक असावे लागतात. संसारांतील कोणता तरी एक विषय किंवा प्रसंग घेऊन तो नवरसांनीं रुचिर करून दाखविण्याचें काम कवींचें होय.

कवींच्या ग्रंथांत संदेह, संगति, पूर्वपक्ष, सिद्धांत वगैरे शास्त्रीय परंपरा आणणें म्हणजे काव्याच्या आत्म्याचा शतधा भंग करण्यासारखें आहे. दासबोधांत, तर, ही परंपरा अथपासून इतिपर्यंत आहे. अर्थात् दासबोध हा ग्रंथ, आधुनिक परिभाषेंतील, काव्य नाहीं. दासांचे रामायण वगैरे ग्रंथ काव्य आहेत. ते रसात्मक आहेत. त्यांचा विषय कांहीं तरी एकच प्रसंग आहे. तसा दासबोधाचा नाहीं. दासबोधांत वेदांताचें गूढ निरूपण आहे. पढतमूर्खांचें वर्णन आहे, कीर्तन कसें करावें तें सांगितलें आहे, राजनीति आहे, व्यवहारनीति आहे, चातुर्यनिरूपण आहे, कवि, तापसी, योद्धे, गुरु, शिष्य, वगैरेंचीं विस्तृत वर्णनें आहेत, असे नाना प्रकार आहेत. ह्या सर्व प्रकारांना परमार्थतः काव्यांत गोवणें म्हणजे अपरंपार अरसिकतेचें प्रदर्शन करणें होय.

९. समर्थांच्या दासबोधाची गणना काव्यग्रन्थांत लोक करतात त्याला एक कारण आहे. तें हें कीं वर्णनाच्या व विवेचनाच्या भरांत दृष्टान्तांची ह्या ग्रंथांत रेलचेल उडविलेली आहे. परंतु दासबोधांत ह्या दृष्टांताची योजना काव्यग्रंथातल्याप्रमाणें केवळ चमत्कृति उत्पादण्याकरितां केलेली नाहीं. दृष्टान्त देण्यांत त्या त्या विषयाचा परिपोष करणें हाच एक मतलब आहे. शिवाय काव्यांत ह्या ग्रंथाची गणना होण्यास दुसरेंहि एक कारण झालेलें आहे. तें हें कीं, हा ग्रंथ वक्तृत्वप्रचुर आहे. गचाळ किंवा मिळमिळीत असें एकहि वाक्य ह्या ग्रंथांत नाहीं. बोलण्याचा ओघ इतका अप्रतिबद्ध आहे, शब्दांची योजना इतकी समर्पक आहे, आणि विवेचनाची सरणी इतकी चित्तवेधक आहे, कीं सिद्धांतविषय गहन असून हि तो काव्याप्रमाणें आल्हादकारक वाटतो. आणि इतकें असून, भाषा अत्यन्त साधी, सोपी व सरळ आहे. ह्या दिसावयाला सहज, परन्तु बहुत मेहनतीनें कमविलेल्या, वक्तृत्वाला भुलून, वाचकवर्गाला आपण एखादें काव्यच वाचतों आहों कीं काय असा भास होतो. अत्यन्त गहन असे शास्त्रीय ग्रंथ अशा वक्तृत्वपूर्ण व कवित्वसदृश भाषेंत लिहिलेले निरनिराळ्या भाषांत कांहीं कांहीं आहेत. हंबोल्ट्चा विश्वावरील Cosmos नांवाचा ग्रंथ, क्रिस्टोफर नॉर्थ्चे भूगर्भावरील ग्रंथ, किंवा व्हॉल्टेअरचा ' चौदाव्या लुईचें मन्वन्तर ' नांवाचा इतिहासावरील ग्रंथ, दासकृत बोधाच्याच कमजास्त मासल्याचे आहेत. आतां एवढें खरें आहे कीं, ह्या तिन्हीं यूरोपियन

ग्रन्थकारांना दासांच्या लेखनपद्धतींतील मोहकपणाची बरोबरी जशी करतां यावी तशी आली नाहीं. हे तिघेही उच्च प्रतीच्या प्रतिभेचे मालक होते. तिघांनींही त्या त्या शास्त्रीय विचारांचें प्रदर्शन मोहक व काव्यप्रचुर अशा पदपद्धतीनें केलें आहे. ह्मणून, तेवढ्यावरून त्या ग्रन्थान्चे कर्ते ह्या नात्यानें त्यांस कोणी कवि ही संज्ञा लावीत नाहींत. ज्या शब्दरचनेनें व पदपद्धतीनें कवींची प्रतिभा उदय पावते त्या रचनेचें व पद्धतीचें रूप ह्या ग्रन्थकारांच्या लेखनपद्धतीनें स्वीकारलेलें आहे. पण, आंतील विषय शुद्ध शास्त्रीय असेच आहेत. हाच न्याय रामदासांनाहि लागू केला पाहिजे. रामायण ह्या काव्याचा कर्ता ह्या नात्यानें रामदासांची गणना कवींत करणें भाग पडतें. परन्तु दासबोध ह्या ग्रंथाच्या कर्तृत्वाच्या दृष्टीनें पहातां कवि ही संज्ञा समर्थांस लावणें उचित होणार नाहीं. कवि म्हणजे प्रतिभावान् स्त्री किंवा पुरुष,—मग तो कवी असो, गणिती असो, वेदांती असो, योद्धा असो, चित्रकार असो, साधू असो, दाता असो किंवा शिल्पी असो—,ह्या समर्थांच्या लक्षणानें पाहिले ह्मणजे समर्थांना कवि ही संज्ञा खुशाल बिनहरकत लावावी. दासबोधाचा कर्ता या नात्यानें, मात्र, समर्थ काव्यें करणारे कवि आहेत असें म्हणणें सर्वथा अनुपपन्न होईल. समर्थ प्रासादिक उपदेशग्रन्थाचे कर्ते आहेत. ग्रंथ म्हणजे काय ह्याचें निरूपण दास सातव्या दशकाच्या नवव्या समासांत करतात. तेथें ग्रंथत्वाचीं जीं लक्षणें दिलीं आहेत तींच कवित्वाचींहि लक्षणें आहेत.

१०. समर्थांनीं निरूपिलेल्या कवित्वाची व्यापकता यथास्थित ध्यानांत न आल्यामुळें, रा० रा० पांगारकरांसारख्या कित्येक आधुनिक वक्त्यांनीं व महाराष्ट्रकवितेचा आस्थापूर्वक अभ्यास करणाऱ्यांनीं मुकुंदराजाचें परमामृत, ज्ञानदेवाची ज्ञानेश्वरी, रामदासाचा दासबोध, वगैरे शास्त्रीय ग्रंथ कवितेच्या सदरांत काढिले आहेत. दासांनीं धीट, पाठ व प्रासादिक असे कवींचे तीन वर्ग केलेलें आहेत हें पांगारकरांप्रमाणें मलाहि मान्य आहे. मेलेल्या मांजरावर कविता करणारा कौपर, किंवा तेरड्याच्या फुलांवर कविता करणारा वर्डस्वर्थ, किंवा बाभळीच्या झाडावर अन्योक्ति रचणारा कृष्णशास्त्री, हे धीट कवी होत. ह्या कवींच्या कवितेपासून मनाला चमत्कृति होते. गद्दूलालासारखे शीघ्रकवि, किंवा प्रासयमकांच्या योजनेंत गुंतणारे वामनमयूरमारव्यादि कवी, किंवा पोप, जान्सन वगैरे अनुकरणप्रिय व भाषांतऱ्ये कवी, हे पाठ कवी होत.

ह्या कवींची कांहीं कविता बळेंच हटानें रचिलेली असून, तींत तादृश चमत्कृति करण्याची शक्ति नसते. दोरीवरून चालणारा हंडीबाग जें कौतुक हृदयांत उत्पन्न करतो तेंच ह्या कवींच्या शब्दालंकारांपासून उत्पन्न होतें. ह्या दोन वर्गांहून भिन्न असा जो तिसरा वर्ग तो प्रासादिक ह्या नांवानें दासांनीं वर्णिला आहे. व्यवहार शिकविणारा, अनिष्टापासून रक्षण करणारा व ममतेनें उपदेश करणारा, असा हा तिसरा वर्ग आहे. ह्यांत व्यास, वाल्मीकि, मुक्तेश्वर, होमर, कालिदास, शेक्सपियर, लोप् ड व्हीगा वगैरे कवींची गणना होते. दासांच्या प्रासादिक प्रतिभावान् लोकांतच हा कविवर्ग मोडतो. ह्यांना लौकिकभाषेंत महाकवि ही संज्ञा आहे. ह्या महाकाव्यें निर्मिणाऱ्या कविवर्गाबरोबर तपस्वी, योद्धे, शास्त्रज्ञ वगैरे प्रतिभावान् लोकांची गणना समर्थ करतात व त्यांना कवी असें नांव देतात. राष्ट्रोद्धारक इतर पुरुषांच्या बरोबरीनें महाकवींची गणना समर्थ करतात तें यथायोग्य आहे. ह्या कवींचें सामर्थ्य तसेंच अलौकिक असतें. परन्तु ह्या महाकवींच्या कोटींत विद्यावीर, रणवीर, सभावीर, शास्त्रवीर, वगैरे वीरांची, कवी ही जी संज्ञा देऊन, समर्थ गणना करतात ती रा. रा. पांगारकरादि गृहस्थांना बुचकळ्यांत पाडते. एकाच शब्दांत अनेक अर्थांचा समावेश समर्थ करीत आहेत. तो वीर ह्या दृष्टीनें, उद्धारक ह्या दृष्टीनें, श्रेष्ठ पुढारी ह्या दृष्टीनें ते करीत आहेत; काव्यें करणारे कवी ह्या दृष्टीनें करीत नाहींत. समर्थ कोणत्या अर्थानें बोलत आहेत हें लक्षांत न घेतल्यामुळें, ज्ञानेश्वरी, दासबोध वगैरे ग्रंथ काव्यें आहेत अशी समजूत झाल्यामुळें व हे ग्रंथ भक्तिमार्गाचे आहेत हें स्पष्ट दिसत असल्यामुळें, प्रासादिक कवि म्हणजे युरोपियन कवींहून अत्यत भिन्न असे भक्तिमार्गी कवी होत, असा एक सिद्धान्त पांगारकरांनीं महाराष्ट्रकाव्योदधींत मज्जन करून घाईघाईनें शोधून काढला आहे. ह्या सिद्धांतांत ते असेंहि ह्मणतात कीं, युरोपियन कवींत भक्तिमार्गी कवी नाहींत; व महाराष्ट्रकवींत सर्व कवी भक्तिमार्गी आहेत; तेव्हां भक्तिमार्गी जेवढे कवि तेवढेच प्रासादिक कवी होत; अर्थात् इतर देशांतील कवी धाट किंवा पाठ या दोन वर्गांतील कोणत्या तरी वर्गांत मोडतात. वर जें विवेचन केलें आहे, त्यावरून हा चतुर्विध कोटिक्रम भ्रममूलक आहे हे अंशतः दिसतेंच आहे तरी या भ्रमाचें पूर्ण उन्मूलन करण्याकरितां युरोपांतील कवींकडे थोडासा वळतों.

११. समर्थांनीं दासबोधाच्या चवदाव्या दशकाच्या तिसऱ्या समासांत कवित्वाचें लक्षण केलें आहे. त्यांत जी कविता केवळ शृंगारिक, हास्य–रसप्रचुर, विनोदी, कुटिल, असेल ती अधम होय, असें ते ह्मणतात. या व्यतिरिक्त बाकीची कविता, दासांच्या मतें, प्रासादिक होय. ज्या कवितेपासून संसाराचा पोकळपणा कळेल, विरक्तीचा उदय होईल व भक्तीचा पवाडा वाढेल, ती कविता दासांनीं प्रासादिक ह्मणून ठरविली आहे. या न्यायानें पहातां बरीच युरोपियन कविता प्रासादिक या सद–राखालीं येईल. चॉसरनें बोढकींचें काव्य, बटलरचें ह्यूडब्रास, शेरिडनचीं शृंगारिक नाटकें, वगैरे कुटिल काव्यें समर्थांनीं वर्णिलेल्या बाष्कळ काव्यांत मोडतात. या काव्यापासून मनाच्या रंगेल वृत्तीला करमणूक होते. परन्तु या नरदेहाचें सार्थक होण्याचें साधन या काव्यांत नाहीं. अशी कुटिल कविता युरोपियन सारस्वतांत कांहीं आहे. आतां उदात्त भावनांचा उदय करून व मलिन उपाधींचे कोश फाडून जीवाला शिवाची ओळख करून देणारीं काव्येंहि या सारस्वतांत थोडीं नाहींत. शेक्सपि-यरच्या बहुतेक सर्व नाटकांत उदात्त भावनांचीच चिकित्सा केलेली आहे. टायमनांत संपत्तीचें चंचलत्व, आथेलोंत मत्सराचें नैर्घृण्य व हॅम्लेटांत असंतोषवृत्तीची दुष्टता कवीनें अत्युत्कट चातुर्यानें दाखविलेली आहे. गेटींचें सर्वांत उत्कृष्ट प्रकरण जे डॉक्टर फास्टस त्याचा मुख्य आणि एकच हेतू संसाराची असारता, मायेचा मोह, ईश्वराची वत्सलता, भक्तीचें बळ, व धर्माची सनातनता स्पष्ट करण्याचा आहे. शिलर, रासीन, ह्यूगो, टेनिसन वगैरे अनेक प्रासादिक कवींचा हेतु सर्वोत्तम जो परात्पर आत्मा त्याच्याकडे मनुष्यांचीं मनें वळविण्याचाच आहे, हेंहि विस्तार केला असतां दाखवून देतां येईल. परन्तु केवळ धर्माचे व भक्तीचेच पवाडे गाणारे उत्कृष्ट कवि हवे असल्यास तेहि युरोपांत झालेले आहेत. मिल्ट-नची येथून तेथून सर्व कविता भक्तिप्रचुर आहे. Paradise Lost, Paradise Regained, Samsom व इतर किरकोळ स्तोत्रें बायब-लांतील कित्येक प्रसंगांवर मिल्टननें रचिलीं. दुष्ट लोक रौरव नरकांत कसे पडतात हें डांटीनें Inferno त वर्णिलें. शिवाय आपल्या इकडील अभंग, भूपाळ्या, वगैरेसारखी ईश्वरस्तुतिपर कविता युरोपांतील प्रत्येक भाषेंत हवी तितकी आहे. येणेंप्रमाणें भक्तिपर कविता नाहीं असें सारस्वत बहुदा

कोठेंच सांपडावयाचें नाहीं. भक्तिपर कविता एकट्या महाराष्ट्रांतच सांपडेल असें विधान करणें व्यर्थ आहे. तसेंच सर्व महाराष्ट्र कवि केवळ भक्तिपरच आहेत असेंहि नाहीं. मुक्तेश्वराच्या भारताला, रघुनाथपंडिताच्या नलदमयंतीला, रामजोशाच्या फटक्यांना, होनाजीच्या लावण्यांना, व शाहीरांच्या पवाड्यांना भक्तिपर कसें म्हणावयाचें? इतर राष्ट्राप्रमाणें महाराष्ट्रांतहि भक्तिपर कवींप्रमाणें अन्यविषयपर कवी आहेत. हे अन्यविषयपर कवी केवळ धीट किंवा पाठ नसून प्रासादिक आहेत. सारांश, इकडील कवींची कोटी इतर राष्ट्रांतल्या कवींच्याहून भिन्न नसून, त्यांचीं लक्षणें इकडील कवींस यथास्थित लागू पडतात. भेद कवींत नाहीं; भेद दासांच्या विवेचनांत नाहीं; भेद रा. रा. पांगारकरांच्या कल्पनेंत आहे. नाटकादि रचना आपल्याइकडील कवींनीं केली नाहीं, ह्यामुळें जें व्यंग भासतें त्यानें हा भेद उत्पन्न होतो. खेरीज महाराष्ट्र सारस्वताची, अभ्यासाभावामुळें, परीक्षा करण्यास सर्वथा अनधिकारी अशा विल्सनप्रभृति परकीयांनीं, मराठी कवी अमुक कोटींतील आहेत व तमूक कोटींतील नाहींत अशीं, जीं निरर्गल विधानें ठोकून दिलीं आहेत त्यांचाहि परिणाम इकडील रसिकांच्या मनावर न कळत होतो. ह्या आगंतुक आणि अपक्क संस्कारांस एकीकडे सारून आणि पाश्चात्य व पौर्वात्य सारस्वताचा स्वबुद्धीनें विचार करून, महाराष्ट्र सारस्वतासंबंधानें जें कांहीं बोलावयाचें तें बोललें पाहिजे.

१२ असो. वर्तमानकालीन परिभाषेंत ज्याला काव्य ह्मणून ह्मणतात तें जर दासबोध नाहीं, तर तो आहे तरी काय? आतां दासबोध आहे काय हा प्रश्न नव्यानेंच निघाला आहे असें नाहीं. हा प्रश्न खुद्द रामदासांच्या वेळींहि उद्भवला होता [कुबडी, दशक १, ओवी ५]. कोणी ह्याला समुच्चयवादाचा ग्रंथ म्हणूं लागले; कोणी ह्यांत त्रिकांडनिरूपण आहे ह्मणून प्रतिपादिलें; व कोणाला हा ग्रंथ केवळ व्यवहारज्ञान शिकवितो असेंहि वाटलें. आणि हीं तिन्हीं ह्मणणीं खरीं होतीं. ह्या ग्रंथांत ज्ञानाचें, कर्माचें, भक्तीचें व व्यवहाराचें निरूपण आहे. केवळ वेदान्ती जे होते त्यांना ह्यांत ज्ञाननिरूपण दिसलें; केवळ कर्ममार्गी लोकांना ह्यांत कर्माचा ऊहापोह सांपडला; केवळ भक्तिमार्गाच्या चहात्यांना ह्यांत भक्तीचे पोवाडे आढळले; आणि नुसत्या व्यवहाराकडेच ज्यांची दृष्टी होती त्यांना हा ग्रंथ व्यवहारनीतीचा असावा असें वाटलें. ही लोकांची दृष्टी झाली. आतां स्वतः ग्रंथ-

काराची दृष्टी काय होती तें पाहूं. आपल्या ग्रंथाचें रूप काय आहे हें स्वतः ग्रंथकारानें दासबोधाच्या पहिल्या दशकाच्या पहिल्या समासांत सांगितलें आहे.

(१) नाना किंतू निवारून, नाना संशय छेदून, नाना आशंका फेडून, भक्तीचा, वैराग्याचा, मोक्षप्राप्तीचा, आत्मज्ञानाचा, उपदेश करण्याचा ह्या ग्रंथाचा मुख्य हेतू आहे.

(२) ह्या हेतूच्या अनुषंगानें, नाना मतें, कवित्व, चातुर्य, राजकारण, गुरुत्व, शिष्यत्व, वगैरे व्यवहारज्ञानाचें निरूपण केलेलें आहे.

(३) ह्या निरूपणाच्या निदिध्यासानें अज्ञान नष्ट होऊन बद्ध मुमुक्षु होतात, मुमुक्षूंच्या अंगीं वैराग्य बाणतें, अवलक्षणी मनुष्यें सुलक्षणी होतात, धूर्त व विचक्षण समयज्ञ बनतात, आळशी साक्षेपी होतात, व मूर्खास दक्षता प्राप्त होते. अशी या ग्रंथाची त्रिविध रचना आहे. मोक्षदर्शन हा मुख्य हेतू, उपदेश हें त्याचें मुख्य साधन, व मुमुक्षा हें मुख्य फळ, अशी ह्या ग्रंथाची त्रिविध घटना आहे. ही घटना स्पष्ट ध्यनांत येण्याकरितां पृथ–क्करण करून विस्तारानें लिहिणें जरूर आहे.

१३. ह्या अखिल जगतामध्यें, ह्या सर्व जंगमामध्यें नित्य वस्तू एक आहे. ती शुद्ध ज्ञान ही होय (दशक ५, समास ६). शुद्ध विमळ ज्ञानालाच स्वरूपज्ञान म्हणतात. हें शुद्ध ज्ञान पदार्थविज्ञानाहून निराळें आहे. पदार्थविज्ञानाला समर्थ बहुधाज्ञान म्हणतात व त्याचें निरूपण त्यांनीं पांचव्या समासांत केलें आहे. त्यांत शास्त्र किंवा विज्ञान म्हणून ज्याला युरोपियन लोक म्हणतात त्या सर्वांचा समावेश होतो. पशुज्ञान, रोगज्ञान, ओषधिज्ञान, यंत्रज्ञान, धातुज्ञान, शस्त्रज्ञान, वस्त्रज्ञान, गीतज्ञान तर्कज्ञान, शब्दज्ञान, अंतर्ज्ञान ह्या सर्व वर्गीकरणात्मक विज्ञानांचा अंतर्भाव त्यांत होतो. हीं सर्व विज्ञानें म्हणजे मायेनें उत्पन्न केलेल्या दृश्य पसाऱ्याचें केवळ वर्गीकरण आहेत, ह्यापेक्षां जास्त कांहीं नाहींत. हें शुद्ध ज्ञान नव्हे, तत्वज्ञान नव्हे. ही सर्व अविद्या आहे, माया आहे, मोह आहे. ही केवळ अनित्य वस्तूंची याद आहे. ह्या अनित्य सृष्टीच्या पलीकडील जें ज्ञान त्याला नित्यज्ञान म्हणतात. ह्यालाच आत्मज्ञान असेंहि नांव आहे.

१४. नित्य असा जो आत्मा त्याचें ज्ञान व अनित्य असे जे पदार्थ त्यांचें विज्ञान ह्यालाच नित्यानित्यविवेक अशी संज्ञा आहे. क्षेत्री आणि क्षेत्र

किंवा द्रष्टा आणि दृश्य किंवा नित्य आणि अनित्य ह्यांच्या संबंधानें जो विवेक तो सर्व ज्ञानाचा मुकुटमणि होय. क्षेत्री, द्रष्टा अथवा आत्मा हा सत्, शाश्वत, निरुपाधिक व निर्विकार आहे. क्षेत्र, दृश्य अथवा देह असत्, अशाश्वत, सोपाधिक व सविकार आहे. [६, ५,]. आत्मा सूक्ष्म परंतु देह स्थूल आहे. आत्मा स्वयंभू, व माया परभू आहे. माया फुटते, ब्रम्ह फुटत नाहीं. असा हा आत्मा व अनात्मा ह्यांत अखंड भेद आहे. परंतु सर्वांत मुख्य भेद ह्मटला म्हणजे आत्मा स्वतंत्र व स्वाधीन आहे आणि माया परतंत्र व पराधीन आहे.

१५ ह्या स्वतंत्र आत्म्याचा परतंत्र मायेशीं संयोग झाला, आत्म्याला मायेचा लेप झाला, आत्मा मायेनें दिग्ध झाला, ह्मणजे तो देही होतो. आत्म्याला मायेचा देह म्हणजे लेप बसला ह्मणजे मायेच्या विषानें दिग्ध असा हा आत्मा सुखदुःखाचा भोक्ता होतो [दशक १२, समास ९]. आतांपर्यंतचा हा स्वतंत्र आत्मा ह्यापुढें बद्ध होतो.

१६ मायेचें हें बंधन ह्मणजेच नरदेहाचा जन्म होय. आत्म्याला नरदेह प्राप्त झाला कीं त्याच्या संसाराला व तापत्रयाला प्रारंभ झाला. ह्या तापत्रयाचें तपशीलवार वर्णन दासांनीं बोधाच्या तिसऱ्या दशकाच्या दाही समासांत जन्मापासून मृत्यूपर्यंत केलें आहे. ह्या तापत्रयाचें एकच कारण हीं त्रिगुणात्मक माया होय. सत्व, रज आणि तम ह्यांच्या न्यूनाधिक्यानें भ्रांत होऊन ह्या नरदेह्याच्या ठिकाणीं अहंकाराचा प्रादुर्भाव होतो. मी असा आहे, मी तसा आहे, मी यंव केलें, मी त्यंव केलें, मी शहाणा, मी कर्तृत्ववान्, मी दुसऱ्यांना मारीन, छळीन, अशा वेड्याबागड्या भावना होऊन मनुष्य ह्या तापत्रयांत व संसारांत मग्न होऊन जातो. संसाराच्या मोहानें व बंधनानें, डोळ्यावर धुंदी येऊन आपण कोण हें हा देही विसरून जातो व मूर्खांच्या व पढतमूर्खांच्या सदरांत गणण्यांस सर्वथा योग्य होतो (दशक दुसरा). मूर्खत्वाचीं व अज्ञत्वाचीं हीं लक्षणें आंगीं बाणलीं ह्मणजे मग ह्याच्या दुःखाला काय पारावार आहे? ह्यानें दुसऱ्यांना छळावें व दुसऱ्यांनीं ह्याला छळावें असा क्रम सुरू होतो. हा असा क्रम कां चालतो, दुःख कां होतें, दुःख हेंच सुख कां वाटतें, हें कळेनासें होऊन, प्राणी भांबावून जातो. कालांतरानें त्याला ह्या देहाचा व संसाराचा वीट येतो, द्वेष होतो आणि तिटकारा वाटतो. नरदेह खोटा, ह्याच्या पायीं दुःख हें ठेवलेलें, अशी त्याची खात्री होते. सत्व, रज आणि तम ह्यापैकीं शेवटल्याचें अतिरेकानें

सेवन केल्यामुळें आपली ही अशीं दशा झाली, हें ह्या प्राण्याला कळत नाहीं; व जो नरदेह वाईटाप्रमाणें चांगल्याहि कामाला लावता येण्याची शक्यता व संभव असतो त्यांची तो व्यर्थ निंदा करूं लागतो. आपल्याला नाचतां येईना हें विसरून तो सर्व दोष अंगणालाच लावूं पहातो. आपण बिघडून ज्याच्या आश्रयानें आपण राहिलों त्या देहावर हा करंटा अपेशाचें सर्व खापर फोडूं जातो.

१७ अशा ह्या गृहकलहाच्या संकटसमयीं प्राण्याला सद्गुरु भेटला तर त्याचें भाग्य उदेलें समजावें; न भेटला तर त्याचा पाय संसृतीच्या खोल पाण्यांत जास्तच जातो व नरदेहाचें सार्थक्य न करतां तो ह्या महोदधींत बुडून निरयगतीचा मार्ग धरतो.

१८ येथें समर्थांच्या ग्रंथाची प्राथमिक भूमिका संपली. संसार हा दुःखमय आहे, आत्मा देही झाला, संसारी झाला ह्मणजे तो तापत्रयाचा धनी होतो, हा जो सार्वत्रिक अनुभव आहे, त्याचें येथपर्यंत निरूपण झालें. हें निरूपण वेदान्ताच्या सर्व ग्रंथांत जसें आलेलें आहे तसेंच तें समर्थांच्याहि ग्रंथांत निरूपिलें आहे. ह्यापुढीलहि निरूपण ह्मणजे दुःखापासून सुटका कशी व्हावयाची ह्याचें निरूपण, समर्थांच्या पूर्वीं झालेल्या संस्कृत व प्राकृत अशा अनेक ग्रंथांत केलेलें प्रसिद्ध आहे. त्याचाच अनुवाद समर्थांनीं दासबोधांत केलला आहे. परंतु दासबोधांत विशेष हा आहे कीं महाराष्ट्राच्या तत्कालीन स्थितीला ज्याप्रकारचें निरूपण पाहिजे होतें त्याप्रकारचें तें ह्या ग्रंथांत आहे. गीतादि ग्रंथांत केलेलें निरूपण सर्व कालीं सर्व देशांना लागू पडणारें असून सूत्रवत् त्रोटक आहे. तसा प्रकार दासबोधाचा नाहीं. दासबोधांत गीतेंतलि निरूपण तत्कालीन महाराष्ट्राला अनुलक्षून स्पष्ट भाषेंत विस्तृत केलेलें आहे.

१९, संसारांतील तापत्रयानें त्रस्त मनुष्याला सद्गुरू भेटला तर त्याच्या उपदेशानें व संगतीनें केवढा चमत्कार होतो ह्मणून सांगावा! जो नरदेह हा वेळपर्यंत केवळ निंद्य वाटत असतो, तो ह्यापुढें वंद्य व स्तुत्य वाटूं लागतो. गुरूच्या उपदेशानें दृष्टि शुद्ध होऊन आपल्याला ह्या जगांत कांहीं कर्तव्य आहे, कांहीं साध्य आहे, त्या साध्याच्या कामीं आपला हा नरदेह उपयोगी पडण्यासारखा आहे, नरदेह नसता आणि पशुदेह असता तर हें साध्य आपल्या हातून सिद्ध होण्याची शक्यता नव्हती, वगैरे गोष्टी कळूं लागून, ह्या दुर्लभ नरदेह प्राप्त झाल्याबद्दल आनंद वाटूं लागतो (दशक १, समास

१०). परंतु, हा अपूर्व चमत्कार घडून येण्यास एका गोष्टीची अपेक्षा असते. ती कोणती तर सद्गुरू मिळणें ही. हा लाभ कांहीं लहानसहान नाहीं. नरदेहाची माती करणारे गुरू पायलीचे पंधरा व अडक्याचे तीन हवेतितके मिळण्यासारखे असतात (दशक ५, समास २). कसें तरी करून व कांहीं तरी करून पोट भरण्याची विद्या भाड्यानें शिकविणारे पामर गुरू, कोणत्याहि काळीं, अगदीं स्वस्त मिळतात. परंतु, समूळ अविद्या छेदून, व अहंकारासुद्धां सर्व आंतर व बाह्य इंद्रियांचें दमन शिकवून, भवाचा पैल-पार दाखविणारा सद्गुरू अत्यंत विरळा. हा असला गुरुराज पैशानें मिळत नसतो. ह्याला पूर्वपुण्याईचीच जरूर असते. ही पूर्वपुण्याई फळास आण-ण्यास सद्गुरूनें आपण होऊन पुढें आलें पाहिजे. असद्विद्येचा समाजांत प्रसार होतो तो केवळ शिष्यांचाच दोष नाहीं. हा दोष बऱ्याच अंशानें गुरूंकडे असतो. पाखंड आणि बजबजपुरी समाजांत अथवा समुदायांत माजते त्याचा दोष एकट्या असच्छिष्यांकडेच येत नाहीं; तर असद्गुरूंकडेहि बऱ्याच अंशानें येतो [दशक ५, समास ३]. शिष्य ह्मणजे अज्ञ, ही गोष्ट लक्ष्यांत घेतली असतां, ह्या ठिकाणीं शिष्याला शब्द लावून बिलकुल भागावयाचें नाहीं. समाजाला नीट वळण लावण्याची सर्व जबाबदारी सद्गु-रूच्याच माथ्यावर आहे (दशक ५, समास ३, ओंवी १५). सर्वज्ञ असे जे सद्गुरू, ज्ञानानें, अनुभवानें, व विरक्तीनें समाजाचें पुढारपण स्वीकारण्याचा ज्यांचा सहज अधिकार, त्यांनीं शिष्यसमुदायाला ह्मणजे अर्थात् समाजाला योग्य वळण लावून दिलें नाहीं, तर दुसऱ्या कोणी द्यावें? सद्गुरू उपदेश करण्याला सिद्ध झाले, ह्मणजे सच्छिष्य तो ऐकण्यालाहि उत्सुक होतात. अशी ही मेघचातकांची कृष्णार्जुनवत् जोडी मिळाली, म्हणजे परमार्थाचा विचार होण्यास प्रत्यवाय कोणता?

२०. हा परमार्थ कोणता?

२१. समर्थ ह्मणतात हा परमार्थ ह्मणजे दुसरें तिसरें कांहीं नाहीं. तत्वमसि, तें तूं ब्रह्म आहेसी (दशक १३, समास २, ओवी २०), ह्याचा अनुभव म्हणजेच हा परम अर्थ होय. हाच अर्थ दुसऱ्या शब्दांनीं सांगूं गेलें असतां, जीवात्म्याची परमात्म्याशीं सायुज्यता होणें हा परमार्थ होय. हाच अर्थ तिसऱ्या शब्दांनीं सांगावयाचा ह्मटलें तर, मायेच्या बंधनापासून सुटून मुक्तीच्या स्थितीला जाऊन पोंहोंचणें ह्मणजे परमार्थ मिळविणें होय.

२२. ह्या परमार्थलाभाला, ह्या मोक्षप्राप्तीला, ह्या तत्वमसीला, ह्या मुक्तांच्या स्थितीला जाऊन पोहोंचण्याला मार्ग कोणता? ज्ञानमार्गानें मुक्ति मिळेल, कीं योगमार्गानें मिळेल, कीं भक्तिमार्गानें मिळेल? बंधापासून मुक्तता होईल कशी? असे नाना प्रकारचे प्रश्न काढून, समर्थ त्यांचीं उत्तरें पाचव्या दशकाच्या सातव्या समासापासून विसाव्या दशकाच्या दहाव्या समासापर्यंत मोठीं समर्पक देतात. त्यांचें निरूपण येथें संक्षेपानेंच करणें भाग आहे.

२३. प्रायः सर्व जीवमात्राच्या व विशेषतः मनुष्यमात्राच्या बद्ध, मुमुक्षु, साधक व सिद्ध, अशा चार कोटी आहेत. पैकीं बद्ध जो आहे तो ह्या प्रपंचांतच धडपड करीत असतो. त्याला ह्या धडपडीचा पस्तावा झाला ह्मणजे तो बद्धास्थितींतून सुटून जाण्याचा प्रयत्न करतो. गुरूपदेशानें बद्धास्थितींतील तामस वृत्ति सोडून, आपण बध्द नाहींत, स्वतंत्र आहोंत, अशी त्याची खात्री होते. आतांपर्यंत आपण बध्द आहोंत असें त्याला भ्रांतीनें वाटत होतें इतकेंच.

कोणासीच नाहीं बंधन, । भ्रांतीस्तव भुलले जन, ।
दृढ घेतला देहाभिमान, । ह्मणोनिया; ॥ (५–६–५७).

ही बंधनभ्रांति उडून गेली, म्हणजे मुमुक्षेचा उदय झाला. ह्या अवस्थेंत मोक्षाची अपेक्षा उत्पन्न होते. ही अपेक्षा उत्पन्न झाली म्हणजे सत्ववृत्तीचा अभ्यास मनुष्य करूं लागतो. ह्या वृत्तींत तो सर्वथा परोपकारी होतो. असा हा निरभिमान मनुष्य साधक बनतो; परंतु ह्याचा संदेह मावळत नाहीं. हा संदेह ज्याचा मावळला, तूं आणि तें ह्यांच्या ऐक्याची निःसंदेह प्रतीति ज्याला झाली, तो सिद्ध ह्या पदवीला पोहोंचला.

२४. समाजांत असे हे चार प्रकारचे लोक असतात. त्यापैकीं सर्वांना मुक्ति मिळण्याची शक्यता असते. असें वेदान्त सांगतो व दास अनुवादतात.

२५. सिद्ध बोलून चालून स्वतंत्र असतात. साधकहि त्याच स्थितीला जाऊन पोहोंचण्याच्या मार्गांत असतात. मुमुक्षूंची स्वतंत्रस्थितीला जाऊन पोहोंचण्याची उत्कट इच्छा असते, अर्थात् ह्या तीन कोटींतील लोक मुक्तीच्या, मोक्षाच्या अथवा स्वतंत्रतेच्या स्थितीला जाऊन पोहोंचलेले असतात किंवा पोहोंचण्याच्या मार्गांत असतात, आतां राहतां राहिले बद्ध लोक.

ह्यांना मुक्तीच्या मार्गाला आणण्याचा प्रयत्न सिद्धांना व साधकांना मुमुक्षूंच्या साहाय्यानें करावयाचा असतो, (२–९–१९). हा प्रयत्न सफल झाला ह्मणजे सर्वांना परमार्थलाभ झाला व जन्माचें सार्थक्य झालें. अर्थात् सर्वांना परम अर्थ मिळाल्यावर, ह्मणजे पूर्ण स्वातंत्र्य मिळाल्यावर, कोणाला कांहींच मिळवावयाचें रहात नाहीं व अखिल मनुष्यजातीचा उद्धार होतो. हा उध्दार होतांना जी धडपड होते, जी खळबळ चालते, जे प्रयत्न चालतात, त्यालाच मनुष्यजातीचा इतिहास ह्मणतात. ही धडपड व हा इतिहास आज हजारों वर्षें सारखा चालत आला आहे व पुढेंहि परमार्थाची प्राप्ति यच्चयावत् मनुष्यांना होईतोंपर्यंत असाच अव्याहत चालत राहील.

२६. सिद्धांनीं व साधकांनीं [२–८–२४] मुमुक्षूंच्या साहाय्यानें [२–९–३८] बद्धांचा उद्धार कसा करावा ह्याचें निरूपण करण्यांत दासबोधाचा बहुतेक सर्व भाग दासांनीं खर्चिला आहे. ह्या निरूपणांत समाजाच्या उद्धरणाचे तीन मार्ग सांगितले आहेत. ते तीन मार्ग हे होत:— नीतिस्थापना, धर्मस्थापना व राज्यस्थापना. (१) हरिकथानिरूपण, (२) नेमस्तपणें राजकारण, (३) वर्तायाचें लक्षण, तेंहि असावें (११–६–४). ह्या तीन स्थापनांचे उपाय कशाकरितां करावयाचे तर ह्या उपायांनीं समाज अनन्य राहतो म्हणजे अन्यतंत्र म्हणजे परतंत्र म्हणजे बद्ध रहात नाहीं ह्मणून (११–५–३). समाज जर मुक्त व्हावा, स्वतंत्र व्हावा, परमार्थाचा भोक्ता व्हावा, अशी इच्छा व आवश्यकता असेल तर सिध्दांनीं व साधकांनीं ह्या तीन उपायांची योजना म्हणजे स्थापना केली पाहिजे. समाज परमार्थाचा भोक्ता व्हावा ह्यांत समाजाचें तर हित आहेच; परंतु सिध्दांचेंहि आहे. समाजांतील मनुष्यांचें दुःख व विपन्न स्थिति पाहून सिध्दहि दुःखी व विपन्न होतात. अर्थात् समाज ज्या मानानें दुःखी, विपन्न व बध्द असेल त्या मानानें सिध्दहि दुःखी, विपन्न व बध्द होतात. तेव्हां समाजाला ह्मणजे समाजांतील मनुष्यांना बंधयुक्त होण्याचा मार्ग दाखविण्यांत आपल्याहि बंधमोक्षाचा मार्ग सिध्द पहात असतात. तात्पर्य या तीन उपायांची योजना करणें सर्वांना सारखेंच अगत्याचें आहे. पैकीं, सर्वांत नीतीची स्थापना प्रथमारंभीं केली पाहिजे. बध्द जे आहेत त्यांच्याठायीं नीतीचा अत्यंत लोप झालेला असतो [दशक ५, समास ७]. स्वधर्म, भूतदया, आत्मज्ञान यांची तर त्यांना ओळख

नसतेच. परंतु, निंदा, द्वेष, अनीति, भ्रष्टाचार, कापट्य, कलह, पाखंड, पैशून्य, क्रौर्य, कातर्य, दुराशा, यांचें आवरण त्यांच्या आत्म्यावर फारच बिकट बसलेलें असतें. हें आवरण काढून टाकणें हें पहिलें काम आहे. हें काम नीतीचें आहे. नीतीनें मलिन वृत्ति विमल होऊन, प्राणी सुधारण्याच्या मार्गाला लागतो. सत्व, रज आणि तम, हे जे मायेचे तीन गुण, त्यापैकीं ग्राह्य कोणते व त्याज्य कोणते हें सद्गुरूच्या शिकवणीनें कळलें ह्मणजे एक मोठेंच कार्य उरकलें. ह्या नीतिशिक्षणाचें व नीतिस्थापनेचें महत्व अत्यंत हितकारी आहे हें सर्वांच्या लक्षांत यावें ह्मणून त्याच्या विशदीकरणार्थ दासांनीं बोधाचा दुसरा दशक व पहिल्या दशकाचा दहावा समाज लिहिला आहे. नरदेह जसा नीतीकडे तसाच अनीतीकडे लावतां येणें शक्य आहे असा प्रस्ताव करून, शहाणा आणि मूर्ख, कुविद्या आणि सुविद्या, सत्वगुण आणि तमोगुण, यांचें निरूपण दुसऱ्या समासांत केलें आहे. अज्ञ जो आहे त्याला नीति माहीतच नसते. तेव्हां तो कुलक्षणी बनल्यास मोठेंसें आश्चर्य नाहीं. असे लोक उपदेशानें सुधारण्याचा पूर्ण संभव असतो. परंतु या अज्ञ जनांशिवाय विद्वन्मन्य असा एक पढतमूर्खांचा वर्ग असतो त्याची नीति सुधारणें मोठें बिकट कृत्य आहे. हे पढतमूर्ख बहुश्रुत आणि व्युत्पन्न असून, ब्रह्मज्ञानाच्या लांब लांब गोष्टी सांगणारे असतात. परंतु क्रोध, मत्सर, अभिमान आणि दुराशा यांनीं पछाडून गेल्यामुळें, ते स्वधर्माची निंदा भक्तिमार्गाची टवाळी आणि भूतदयेचें विस्मरण, स्वतः करतात आणि अज्ञजनांना करावयाला लावतात. ह्या अवलक्षणी पढतमूर्खांचीहि नीति सुधारणें अत्यंत आवश्यक असतें. अशा या नेणत्या व पढियत्या अनीतिमान् लोकांची नीति सुधारावयाचा प्रयत्न करणें व तत्प्रीत्यर्थ संस्था स्थापणें हें परमार्थाचा मार्ग दाखवून देण्याचें पहिलें साधन आहे.

२७. परमार्थप्राप्ती अज्ञजनांना करून देण्याचें दुसरें साधन ह्मणजे धर्मस्थापना होय. धर्म ह्मणजे परमेश्वराची उपासना अथवा भक्ति. ही भक्ति नऊ प्रकारची आहे [दशक ४]. त्यांत आत्मनिवेदनरूप भक्ति सर्वांत श्रेष्ठ आहे. इतर आठहि भक्तींत जीवात्मा व परमात्मा ह्यांच्यांत भेद आहे असा भाव रहाण्याचा संभव असतो. भक्तीचा विषय जो ईश्वर तो व भक्ति करणारा जो भक्त तो ह्या दोहोंत भेद आहे अशी भावना पहिल्या आठ प्रकारांत कदाचित् रहाते. परंतु ह्या नवव्या भक्तींत भक्ताच्या मनांत विभक्त-

पणाचा भाव रहाणें अशक्य आहे अशी ऐक्यवृत्ति उत्पन्न होते. ही उपासना ह्मणजेच आत्मज्ञान होय. उपासना आणि ज्ञान या दोन गोष्टी, दासांच्या मतें, भिन्न नाहींत. उपासना ज्ञानस्वरूम आहे, उपासना ह्मणजे ज्ञान होय [२०-४-२०], अशीं विधानें दासांनीं वारंवार केलेलीं आहेत. अध्यात्मविद्येचें श्रवण, देवपूजन, भजन, स्नानसन्ध्यादि कर्म, या सर्वांचा अन्तर्भाव उपासनेंत होतो. सारांश कर्म व ज्ञान यांचा अन्तर्भाव उपासनामार्गांत अथवा भक्तिमार्गांत होतो. या भक्तिमार्गांत प्रतिमांची पूजा सांगितली आहे. परंतु प्रतिमा म्हणजे परमेश्वराचीं चित्रें हें दास कंठरवानें सांगतात. ज्याच्या प्रतिमा तो परमात्मा कैसा आहे तें ओळखलें पाहिजे, ह्मणून दास अकराव्या दशकाच्या नवव्या समासाच्या सहाव्या व सातव्या ओव्यांत सांगतात.

थोर लोक मरोनि जाती। त्यांच्या सुरता करोनि पहाती।
तैशीच आहे ही गती। उपासनेचा ॥ (२०-९-९).

सारांश, मनुष्याच्या कल्पनेप्रमाणें केलेल्या परमेश्वराच्या प्रतिमांत परमेश्वराचें जें ध्यान करणें तीं उपासना होय. ह्या प्रतिमा वाटेल त्या स्वरूपाच्या असोत किंवा ह्यांना वाटेल तें नांव मिळो, मुख्य गोष्ट ही आहे कीं एका परब्रम्हाच्या ह्या सर्व प्रतिमा व नांवें आहेत. खंडोबा. विठोबा, नारायण, कृष्ण, लक्ष्मी, विष्णु, राम, अशीं नाना प्रकारचीं नांवें ह्या अनिर्वाच्य वस्तूला लोक देतात (दशक ११ -समास २). परतु ही अनिर्वाच्य वस्तू एक आहे हें उपासनेंत विसरतां कामा नये. स्वधर्म, कुळधर्म, वर्णाश्रम धर्म असे सर्व धर्म ह्या एका उपासनाधर्मांत ह्मणजे भक्तिमार्गांत येतात. ह्या मार्गाकडे लोकांची प्रवृत्ति करणें ह्मणजे परमार्थाच्या मार्गाला त्यांना लावणें होय. तेव्हां भक्तिमार्गाची स्थापना अथवा धर्माची स्थापना करणें हें एक मुक्तीचें मोठेंच साधन आहे. अशा प्रकारचे नर केवळ ईश्वराचे अवतार होत, असें समर्थांनीं वारंवार ह्मटलें आहे [१८-६-२०] ह्या भक्तिमार्गाचें सर्वस्व जें आत्मज्ञान त्याचें निरूपण, शंका, प्रतिशंका, आशंका वगैरे नाना तऱ्हांनीं सर्व ग्रंथभर समर्थांनीं केलें आहे.

२८. नीतीची व धर्माची स्थापना केल्यानें परमार्थ जो मोक्ष अथवा स्वतंत्रता तिची अंशतः प्राप्ति होते. परतु ती प्राप्ति पूर्ण व अप्रतिबध्द होण्यास, तिच्या आड कोणतेहि अडथळे न येण्यास, तिसऱ्या एका साध-

नाची जरूर आहे. ते साधन राज्यस्थापना हे होय. समाजांतील सर्वच लोक मुमुक्षू ह्मणजे मुक्तीची इच्छा करणारे ह्मणजे नीतिमान् असतात असें नाहीं. बराच मोठा वर्ग बद्ध ह्मणजे मुक्तीला पराङ्मुख असणारा ह्मणजे अनीतिमान् असतो. नीतिमानांची न्यायाकडे व अनीतिमानांची अन्यायाकडे प्रवृत्ति असल्यामुळें; नीतिमानांचा व अनीतिमानांचा सहज विरोध असतो. ह्या विरोधानें समाजाची तत्वापासून ह्मणजे परमार्थापासून परावृत्ति होते. ही, अर्थात् , मुमुक्षू समाजाला व आत्म्याला हानिकारक असते. कोणी शास्ता नसणाऱ्या सहज स्थितींत समाजांत मुमुक्षूंची संख्या बद्धांच्या संख्येहून केव्हांहि बरीच कमी असल्यकारणानें, केवळ नीतिच्यिा जोरावर नीतिमान् अनीतिमानांना दाबांत ठेवून नीतीचा विजय करूं शकत नाहींत. तेव्हां नीतीचें संरक्षण करण्यास व अनीतीचें उत्पाटन करण्यास कांहीं तरी शासन करणारी संस्था असावी लागते. तीच ही राज्यसंस्था होय. नीतिप्रमाणेंच धर्माचीहि गोष्ट आहे. स्वधर्माच्या विरुद्ध असणारे बद्ध लोक समाजांत अखंड वावरत असतात. देव व धर्म ह्यांच्या विरुद्ध पाखंडी व नास्तिक हे तर कंकण बांधून सदा तयार आहेतच. परंतु ह्यांच्या व्यतिरिक्त परमेश्वराविषयींच्या ज्यांच्या कल्पना भिन्न आहेत असे परधर्मीहि लोक असतात. ते देवाच्या व धर्माच्या सदा विरुद्ध असतात. आपण जे आर्य लोक त्या आर्य लोकांतील सिद्धांना व साधकांना जो परमार्थ मोठ्या तपानें व परम भाग्यानें प्राप्त झाला आहे व जो इतर सर्व अर्थांहून परम श्रेष्ठ आहे त्याची कल्पना ह्या परधर्मीयाना नसल्यकारणानें, तामसवृत्तीचें प्राबल्य त्यांच्या ठायीं विशेष असल्यामुळें, व बद्धस्थितींत मोहरूपी पदार्थ-सुखांवर त्यांची सर्वस्वी आसक्ति असल्यानें, ते ह्या परमार्थप्रवण संस्थांचा द्वेष करतात व त्यांना हाणून पाडण्याची कष्टी मेहनत करीत असतात. अशा ह्या दुष्ट व अधर्म लोकांपासून करणारी संस्था अवश्य हवी असते. जेथें न्याय आणि धर्म यांचा प्रसार झाला व मुमुक्षुवर्गाचा उदय झाला, त्या समाजाला राज्यसंस्था निर्माण करण्याची जरूरी सहजगत्या उत्पन्न होते. अथवा, खरें पाहिलें तर, परमार्थाचा शोध करणाऱ्या ह्या समाजांत नीति व धर्म ह्यांच्या जोरावर जिचें आस्तित्व सर्वस्वी अवलंबून असतें ती राज्यसंस्था आपोआप दिसूं लागते.

२९. ह्या राजसंस्थेचें तत्व समर्थांनीं जागोजागीं मोठें नामी प्रतिपादिलें आहे. व्यक्तिभूत नरदेहाचा आश्रय करून रहाणारा जो आत्मा तो जाणीव

आहे. देहाचा लेप बसल्याकारणानें ह्या आत्म्याची ही जाणीव अपूर्ण असते. तेव्हां पूर्ण जाणिवेचा अखंड सांठा जो परात्पर आत्मा त्याच्याशीं सायुज्यता प्राप्त होण्यास, ह्या अपूर्ण जाणिवेला आपल्याहून अधिक जाणिवेचें जें अधिष्ठान त्याचा आश्रय करणें जरूर आहे.

रायाचे सत्तेनें चालतें, । परंतु अवघीं पंचभूतें, ॥
मुळीं अधिक जाणिवेचें तें, । अधिष्ठान आहे; ॥ (१५-३-४).

राजा किंवा राज्यसंस्था अधिक जाणिवेचें अधिष्ठान आहे, हा सिद्धांत दुसरा एक दृष्टांत देऊन समर्थ सजावितात.

दुरस्ता दाटल्या फौजा, । उंच सिंहासनीं राजा, ॥
याचा विचार समजा, । अंतर्यामीं; ॥ (१५-३-२).

लाखो सैन्य समोर असून राजा ज्याप्रमाणें उंच सिंहासनावर बसून जास्त अधिकारानें त्यावर हुकूम चालवितो, त्याप्रमाणें लाखो लोकांचा जो समाज त्या समाजावर जास्त जाणिवेनें परमेश्वररूपी राज्यसंस्था अधिकार चालविते.

विवेकें बहुत पैसावले, । ह्मणोन अवतारी बोलिले, ॥
मनु चक्रवर्ती जाहले, । येणेंचि न्यायें; (१५-३-५).

आजपर्यंत ज्या ज्या अवतारी राजांनीं राज्यें स्थापिलीं ते ते विवेकाचीं ह्मणजे जाणिवेची बहुत मोठीं अधिष्ठानें होते. हा मनुष्यमात्राचा जो पसारा आहे. त्यांत राजा म्हणजे परमात्म्याच्या साक्षित्वाचा तत्वरूप दोरा आहे [१५–३–१]. मनुष्यसमाजांत ज्याला राजा म्हणतात तो मी परमेश्वर आहे, असें गीतेंतहि [१०–२७] म्हटलें आहे. येणेंप्रमाणें राजा हा परमेश्वर आहे व राज्यसंस्था ही परमेश्वराचें अधिष्ठान आहे, असें समर्थांचें म्हणणें आहे. जसें जीवात्म्याचें अधिष्ठान देह, तसें परमात्म्याचें अधिष्ठान राज्यसंस्था आहे. ह्या राज्यसंस्थेचें मुख्य कार्य ह्मटलें म्हणजे धर्म व नीति ह्यांना साहाय्य करणें व ह्यांचें साहाय्य घेणें हें होय (११–६). आतां धर्म व नीति ह्यांचा मार्ग परमार्थशोधनाचा आहे. तेव्हां राज्यसंस्थेचा मुख्य हेतू समाजाला परमार्थाकडे नेण्याचा असतो. हा परमार्थ म्हणजे ज्याला मुक्ति, मोक्ष, स्वतंत्रता हीं नांवें आहेत तो. येणेंप्रमाणें आत्यंतिक मोक्षाचा म्हणजे सायुज्यतेचा हेतू धरून मानवसमाज चालला असतां तो नीति, धर्म व राज्य ह्या तीन संस्थांचा आश्रय करितो. ह्या आश्रयांत ज्याला तो राजकीय, नैतिक व धार्मिक स्वातंत्र्य ह्मणून ह्मणतो त्याचा त्याला लाभ होतो, व हा

लाभ बरींच शतकें व सहस्रें टिकला तर तो पूर्ण स्वतंत्र होऊन परमेश्वराशीं सायुज्यता पावतो ह्मणजे आपल्या तत्वाला जाऊन गाठतो.

३०. नीति, धर्म व राज्य ह्या ज्या परमार्थाला नेणाऱ्या तीन संस्था त्या स्थापाव्या एवढेंच सांगून समर्थ राहिले नाहींत. तर त्या कशा स्थापाव्या ह्याचेंहि निरूपण परम कारुणिक बुद्धीनें त्यांनीं अनेक स्थलीं केलें आहे. जगताच्या उद्धारार्थ सिद्धांनीं साधकांची भूमिका घेऊन, एकान्तांत वस्तुस्थितीचा अभ्यास करावा, उत्तम गुण तितके घ्यावे, घेऊन जनास शिकवावे आणि उदंड समुदाय करावे (११–१०–१८). लोकांचे समुदाय करून ह्मणजे मंडळ्या स्थापून भूतदयेचें बीजारोपण केल्यानें नीतीची संस्थापना होते. कारण, जाणीवरूपें सकळाचें अंतःकरण एक असतें हें प्रमाण आहे (१०–१–१५). ही जाणीव सर्व भूतांच्या ठायीं एकच असल्यामुळें, आत्मवत् सर्व लोकांना मानणें मनुष्यांना सहज आहे (१८–१०–२२). नीतिस्थापनेचा समर्थांचा हा असा विचार आहे. धर्मस्थापनेकरितां, म्हणजे भक्तिमार्गाच्या स्थापनेकरितां, समर्थ ह्मणतात, ब्राह्मण मंडळ्या, संत मंडळ्या, व भक्तमंडळ्या स्थापाव्या (१९–६–१४); व परमात्म्याच्या ज्ञानपूर्वक भजनानें व कीर्तनानें दशदिशा दणाणून टाकाव्या. ह्या स्थापनेनें कर्मठ असे कर्ममार्गी ब्राह्मण, ज्ञानमार्गी संत व केवळ भजनप्रिय असे सर्व जातींचें भक्त, एका परमार्थाच्या निमित्तानें एकत्र जमून, मतानें व मनानें एक होतात. ह्या स्थापनेचें हें काम सिद्धांचेंच आहे.

ऐसा जो महानुभाव, । तेणे करावा समुदाव, ।
भक्तियोगें देवाधिदेव, । आपुला करावा; ॥ (१२–१०–३२).

सिद्धानें, साधकानें किंवा महानुभावानें समुदाय ह्मणजे मंडळ्याच कां स्थापाव्या, एकेकट्या मनुष्याला उपदेश केला असतां कार्य साधणार नाहीं कीं काय, अशा येथें कोणी प्रश्न करील. तर ही शंका समर्थ पुढील ओवींत फेडतातः—

आपण अवचितें मरोन जावें, । मग भजन कोणें करावें, ।
याकारणें भजनास लावावे, । बहुत लोक; ॥ (१२–१०–३३).

कोणतेंहि मत पूर्णपणें पसरण्यास व फलद्रूप होण्यास एकाकी मनुष्यापेक्षां अनेकमनुष्यघटित निरनिराळ्या मंडळ्यांचा जास्त उपयोग होतो. एक-

त्यादुकट्या मनुष्याचें मनोगत हातीं घेऊन विशेषसा कारभार उरकत नाहीं. महत्कार्यसिद्धि होण्याला बहुतांचें मनोगत हातीं घेतलें पाहिजे (१२–१० –३७). व हा क्रम पिढ्यानपिढ्या चालला पाहिजे. परंतु महत्कार्य म्हणून घाई व उतावीळपणा करतां नये.

मानत मानत शिष्य करावे, । हळू हळू शेवटा न्यावें, ।
विवेकानें; ॥ (१२–१०–४१).

धर्मस्थापना कशी करावी आणि त्याला साधन कोणतें त्याचा ऊहापोह समर्थांनीं जो दासबोधांत विस्तारानें अनेक समासांत केला आहे त्याचें मीं नुसतें दिग्दर्शन केलें आहे. ज्यांस विस्ताराची उत्कंठा असेल त्यांनीं मूळाचाच आश्रय करावा.

३१. परमार्थाच्या मार्गाला नेणारी तिसरी संस्था जें राज्य त्याच्या स्थापनेलाहि समुदायाची ह्मणजे मंडळ्यांची आवश्यकता आहे. ह्या कामाला मोठा समुदाय असावा लागतो व तो बळकट ताण देऊन जय्यत तयार ठेवावा लागतो [१९–९–२२]. असा समुदाय केला ह्मणजे चहूकडे सर्व मनुष्यांच्या ठायीं परमार्थबुद्धि उचंबळू लागते [१५ –२–२७]. आपण ह्मणजे इतर जन व आपण ह्मणजे सर्व राष्ट्र, असें जें वाटणें त्यालाच राजकीयदृष्ट्या परमार्थबुद्धि ह्मणतात. ही बुद्धि समुदायाच्या अंगीं बाणली ह्मणजे लोकांना आधींच अत्यंत इष्ट व आवश्यक अशा ज्या नीति व धर्म ह्या संस्था त्यांच्या रक्षणार्थ व संस्थापनार्थ माणसें कट करून राजकारणांत उत्साहानें पडतात. असा व्याप व आटोप जो समुदाय व समाज करतो आणि धक्के व चपेटे सोसतो तोच देखतदेखतां भाग्याला ह्मणजे परमार्थाला चढतो (१५–३–७). असे सडकून कष्ट केल्याशिवाय ह्या जगांत राज्य प्राप्त होत नसतें [१८–७–३]; व तें प्राप्त झाल्याशिवाय नीति व धर्म ह्यांची सुरक्षितता असूं शकत नाहीं. सिद्धांनीं व साधकांनीं राजकीय समुदाय करावे असें सांगून व्यक्तिमात्राला समर्थ सांगतात कीं, देशांत जो कोणी राजा असेल किंवा त्याचा प्रतिनिधि असेल त्याच्या समुदायांत जाऊन त्यानें सुखानें असावें. असा आश्रय करण्याव्यतिरिक्त विलग व्यक्तीला गत्यंतर नाहीं.

समर्थाची नाहीं पाठी, ।
तयास भलताच कुटी; ॥ (१६–१०–३०).

येणेंप्रमाणें समुदाय करून राज्यस्थापना करणें हें नीतिमान् व धर्मनिष्ठ पुढाऱ्यांना व अनुयायांना दोघांनाहि सारख्याच हिताचें आहे. कारण ह्या स्थापनेच्या साह्यानें जीवात्म्याला परमार्थाचा, मोक्षाचा, मुक्तीचा, पूर्ण स्वातंत्र्याचा लाभ व्हावयाचा असतो.

परमार्थ सकळांस विसावा, ।
परमार्थ जन्माचें सार्थक, ।
परमार्थ संसारीं तारक, ।
परमार्थी तो राज्यधारी; ॥ (१-९-२९।२३)

३२ गीतेंत भगवंतांनीं अर्जुनास जो उपदेश केला त्याहून दासांनीं केलेला हा बोध तत्वदृष्ट्या कांहीं निराळा नाहीं. देश व काल ह्यांच्या परिस्थितीच्या दृष्टीनें मात्र निरूपणांत व दृष्टान्तांत जमीनअस्मानाचा भेद आहे भगवद्गीतेंत केलेलें निरूपण गीताकालीन समाजस्थितीला अनुरूप होतें. ती समाजस्थिति बदलल्यावर तें निरूपण नवीन परिस्थितीला लागू पडण्यासारखें नव्हतें. निराळें निरूपण हवें होतें. ह्या नव्या नव्या परिस्थितींना अनुलक्षून शिवगीता, रामगीता, गुरुगीता, गर्भगीता, उत्तरगीता, अवधूतगीता, ब्रह्मगीता, हंसगीता, पांडवगीता, अनुगीता, गणेशगीता, यमगीता, अशा नाना प्रकारच्या गीता निर्माण झाल्या. ह्यानंतर केवळ तत्कालीन महाराष्ट्रसमाजाला लागू पडणारी अशी इसवी सनाच्या तेराव्या शतकांत ज्ञानेश्वरी गीता मराठींत लिहिली गेली. ह्या गीतेचा तत्कालीन समाजावर काय परिणाम झाला, वगैरे बाबींचा विचार अन्यत्र करण्याचा हेतू आहे. प्रस्तुत इतकेंच सांगून ठेवणें भाग आहे कीं ह्या ज्ञानेश्वरी गीतेचाहि रामदासीन कालीं कांहींएक उपयोग होण्यासारखा नव्हता. तेराव्या शतकांतलें महाराष्ट्र व सतराव्या शतकांतलें महाराष्ट्र ह्यांत फारच थोर अंतर पडलें होतें. भाषा, नीति, रीति, रिवाज, धर्म वगैरे सर्व प्रकारें विलक्षण व शोचनीय स्थित्यंतर झालें होतें. अशा स्थित्यंतराला ती तीनशें वर्षांपूर्वीची गीता कशी उपयोगी पडावी? तींतील जुन्या भाषेनें व टीकात्मक पाल्हाळानें सतराव्या शतकांतल्या समाजाचें लक्ष्य कसें वेधावें? तेव्हां हा फरक लक्षांत घेऊन, वेदान्तांतील सिद्धांतांच्या अनुरोधानें समर्थांनीं दासबोध ह्या स्वतंत्र प्रबंधाची निर्मिति केली. हा प्रबंध कोणत्याहि ग्रंथाची टीका नाहीं. तत्कालीन नैतिक, धार्मिक व राजकीय परिस्थितीला पूर्णपणें अनुलक्षून हा ग्रंथ स्वतंत्र बुद्धीनें रचिला

आहे. गीतेंतील व वेदान्तांतील सिद्धांत, तर, ह्या ग्रंथांत गृहीत ह्मणून घेतले आहेतच. परंतु गीतेंतील सिद्धांतांचा विपर्यास होऊन लोकांच्या विचारांत जो एकप्रकारचा एकदेशीपणा एव्हांपर्यंत येत होता व सध्याहि येत असतो तो ह्या ग्रंथांत टाळला आहे. गीता हा ग्रंथ, खरें पाहिलें तर, नैराश्यवादी किंवा कातर्यवादी किंवा आलस्यवादी नाहीं. असें असून, परमार्थाचा ज्यांनां लाभ झाला अशी ज्यांच्याविषयीं लोकांची समजूत त्या संन्याशांचा व विरक्तांचा वर्ग सर्व लौकिक कर्मांचा परिच्छिन्न त्याग करून दुसऱ्याच्या जीवावर पोट भरण्याचें तेवढें कर्म स्वीकारून राहिला व लोकोद्धरणाचें जें महत्कार्य त्याला सर्वस्वी विसरता झाला. सर्व कर्मांचा त्याग करणें हा संन्यास नव्हे, सर्व कर्में इतर जनांप्रमाणें किंबहुना इतर जनांहून श्रेष्ठ तऱ्हेनें करीत राहून त्या कर्मांच्या फलाचा भोग आपण घेऊंच अशी दुरिच्छा न करणें हा खरा संन्यास होय, असें भगवद्गीता कंठरवानें सांगत आहे; तें एकीकडे सारून, परोपजीवी व स्थाणू अशा वनस्पतींप्रमाणें हे संन्याशी जीवयात्रा चालवूं लागले. असा जीवितक्रम सिद्धांच्या किंवा संन्यस्तांच्या स्वभावाला विरुद्ध आहे हें दासांनीं आपल्या बोधांतील भिक्षानिरूपणांत प्रतिपादिलें आहे. परमार्थज्ञानवान् जे सिद्ध त्यांनीं साधकांची भूमिका घेऊन लोकांना परमार्थाचा मार्ग दाखवावा, असें प्रतिपादन समर्थांनीं दासबोधांत अनेक ठिकाणीं स्पष्टपणें व विस्तारानें केलें आहे. हा एक दासबोधांतील प्रमुख विशेष आहे. नीति व भक्ति ह्यांची प्राप्ति व्यक्तिमात्रानें कशी करावी हें गीतेंत विस्तारानें सांगितलें आहे. परंतु समुदाय करून समाजाला नीति व धर्म ह्यांकडे कसें न्यावें ह्याचें दहा पांच उल्लेखांपलीकडे गीतेंत विवेचन नाहीं. हे विवेचन तर दासबोधाचा मुख्य प्राण होय. तसेंच गीतेंत राज्यसंस्थापनेसंबंधीं— नराणांच नराधिपम्— ह्या सारख्या कांहीं खंडवाक्याखेरीज दुसरा स्पष्ट असा उल्लेख नाहीं. दासबोधांत राज्यसंस्था ह्मणजे ईश्वराचें शरीर आहे. वगैरे प्रतिपादन स्पष्ट केलें आहे. सारांश, गीतेंत जो अर्थ केवळ मुग्ध आहे., तो दासबोध ढोबळ अक्षरांनीं स्पष्ट करून दाखवीत आहे.

३३. विस्तारानें व स्पष्टपणानें परमार्थाचें व तत्प्रवण साधनांचें विवेचन केल्यावांचून तत्कालिन महाराष्ट्रसमाज बद्ध ह्मणजे परतंत्र स्थितींतून मुक्त होण्याचा बिलकूल संभव नव्हता. गीताकालीन समाजाला रामदासकालीन समाजाचीं संकटें आलीं नव्हतीं. गीता भारतीय युद्धाच्या कालीं लिहिली

असें धरलें तर, त्यावेळीं राष्ट्रांत गृहकलह लागला होता. दोन्हीं युयुत्सु पक्ष एकधर्मी होते, परंतु राज्यसंस्था नष्ट झाली नव्हती, अशी स्थिति होती. गीता भारतीय युध्दानंतर हजार पांचशें वर्षांनीं लिहिली असें धरलें तरीहि सांख्य व बौध्द ह्या मतांचें एकीकरण करण्याचाच तेवढा तिचा मुख्य उद्देश होता, असें दिसतें. आतां रामदासांच्या वेळीं सांख्यांच्या किंवा बौद्धांच्या मतांचें वेदान्ताशीं समीकरण करावयाचें नव्हतें; अथवा धर्मराज्य हिंदूंच्या हातीं असून, तें कोणत्या पक्षाच्या हातीं द्यावें, असाहि प्रश्न नव्हता, प्रश्न ह्याहून अगदीं निराळा होता. राज्यसंस्था परधर्मी म्लेंच्छांच्या हातांत गेली होती व नीति व धर्म यांचा बहुतेक पूर्ण उच्छेद होऊन, हिंदू-समाज अत्यंत विस्कळित झाला होता. ह्या विस्कळितपणाचें चित्र दासांनीं कलिधर्मनिरूपणांत व इतरत्र मोठें चतुराईनें चितारलें आहे. म्लेंच्छांनीं महाराष्ट्र पादाक्रान्त केल्यापासून समाजांत अनान्वित प्रकार होऊं लागले. म्लेंच्छ राजांचें व उमरावांचें वैभव पाहून, लोकांस स्वतःचे आचार, विचार, शास्त्र, सिध्दान्त, चाली, रीती, देव, धर्म, वगैरे सर्व कुचकामाचें वाटूं लागलें. स्वतःचीं देवस्थानें सोडून लोक दाउद–उल्–मुलूख उर्फ दावळमलक नामक मुसलमान पीराला भजूं लागले. कित्येकांनी तुर्की उर्फ मुसलमानीं धर्म स्वीकारिला. ब्राह्मणांचा बुध्दिनाश झाला. शूद्र व अतिशुद्र ब्राह्मणांना शास्त्र शिकवूं लागले. मनोदौर्बल्य येऊन ब्राह्मणहि त्यांचा उपदेश ऐकूं लागले. शूद्र ब्राह्मणांचा आचार करूं लागले आणि ब्राह्मणांनीं ग्रामण्यें करून आपसांत तंटे माजविले. चातुर्वर्ण्य नष्ट झालें. सर्वत्र बेबंदशाही गाजूं लागली. येणेंप्रमाणें नीतीचा व धर्माचा दाब नाहींसा होऊन हिंदूंच्या हातचें राज्य म्लेंच्छांच्या हातीं जाऊन, त्यांची मगरमिठी जास्तच बसली. तीर्थक्षेत्रांचा धुव्वा उडाला. मूर्ति फोडल्या गेल्या. बायका भ्रष्ट झाल्या. आणि धर्महि बहुतेक गेल्या सारखाच झाला. असा अनान्वित व विस्कळित प्रकार चालू असतां दासांनीं नाशकास शके १५५४ त ह्मणजे इ० स० १६३२ त नीति, धर्म व राज्य स्थापून परमार्थाचा मार्ग लोकांना दाखविण्याचा निश्चय केला. त्या निश्चयाचें फळ हा दासबोध होय. ह्यांत गीतेंतल्याप्रमाणें अनीतिमान् भाऊबंदांना मारून राज्य मिळवि–ण्यांत पाप नाहीं, असा उपदेश केलेला नाहीं. तर, मुळींच अस्तंगत झालेल्या नीति, धर्म व राज्य ह्या तीन संस्था स्थापाव्या कां व कशा ह्याचें

निरूपण केलें आहे. नीति, धर्म व राज्य हीं तीन परमेश्वराचीं ह्मणजे परमार्थाचीं ह्मणजे पूर्ण स्वातंत्र्याची मूर्त रूपें आहेत; तेव्हां त्यांची स्थापना व आश्रय करणें मुमुक्षूंना अत्यंत आवश्यक आहे, हा दासांच्या उपदेशाचा मतितार्थ आहे.

३४. दासांनीं हें जें निरूपण केलेलें आहे तें हिंदुस्थानांतील सर्व आर्य लोकांना लागू पडण्यासारखें होतें. परन्तु दासांच्या निरूपणाचा मुख्य कटाक्ष महाराष्ट्रावर सर्वस्वी असलेला दिसतो. बहुतेक सर्व हिंदुस्थान व महाराष्ट्राचा बराच भाग म्लेंछ संस्कृतीनें भिनून गेला होता. तेव्हां बाकी उरलेला जो थोडा महाराष्ट्रदेश (१५–२–४) त्याला अनुलक्षून समर्थांनीं आपला उपदेश सांगितला आहे. परमार्थाचीं मुख्य साधनें जीं नीति, धर्म व राज्य त्यांना मूर्तस्वरूप धारण करून अवतीर्ण होण्याला हा महाराष्ट्रदेशच तेवढा त्यावेळीं पक्व झाला होता. महाराष्ट्राच्या ह्या पक्वतेला उद्देशून, महाराष्ट्रधर्म ह्या शब्दाची दासांनीं योजना केली आहे. महाराष्ट्रधर्म ह्या शब्दांतील ‘ महा ’ हा अवयव काढून टाकून बाकी उरलेला जो राष्ट्रधर्म हा शब्द त्यावरून ह्या शब्दानें कोणत्या अर्थाची व्यक्ति होतें तें वाचकांनीं पहावें. परमार्थप्रवण जीं नीति, धर्म व राज्य तीं सर्व हिंदुस्थानाला सारखींच लागू पडतात; परन्तु महाराष्ट्रधर्म केवळ महाराष्ट्रालाच तेवढा लागू पडतो. महाराष्ट्रधर्म म्हणजे महाराष्ट्राचें कर्तव्य. हें कर्तव्य कोणतें तर परमार्थप्रवण नीति, धर्म व राज्य यांच्यासंबंधीं जें महाराष्ट्राचें कर्तव्य तें. महाराष्ट्रधर्माचें विस्तृत विवेचन मराठ्यांच्या इतिहासाच्या साधनांच्या पहिल्या व चवथ्या खंडांच्या प्रस्तावनांत मी केलें आहे व तेथें कैलासवासी म० गो० रानडे यांनीं केलेला महाराष्ट्रधर्म ह्या शब्दाचा religion हा अर्थ चुकीचा आहे हें सिद्ध केलेलें आहे. ही चुकी रानड्यांनीं पुढील आपल्या एका व्याख्यानांत सुधारून घेतली आहे. श्रीमती गंगाभागीरथी रमाबाई यांनीं नुकत्याच प्रसिद्ध केलेल्या रानड्यांच्या धर्मव्याख्यानांत महाराष्ट्रधर्म म्हणजे बहुतेक patriotism होय असें स्पष्ट म्हटलेलें आहे. ह्या म्हणण्याकडे रा० रा० सरदेसाई ह्यांची नजर न गेल्यामुळें, त्यांनीं आपल्या ‘ मराठी रियासतींत ’ रानड्यांच्या पहिल्या अर्थाचाच अनुवाद केला आहे. आपल्या आर्य लोकांचा जो सनातन धर्म त्याचा अभिमान बाळगणारा हा महाराष्ट्रधर्म होय. ज्याप्रमाणें धर्माचा त्याप्रमाणेंच नीतीचा व राज्याचाहि अभिमान महाराष्ट्रधर्म बाळगतो. तेव्हां सनातनधर्माला महाराष्ट्रधर्म समजून

कसें चालेल? परंतु ह्यासंबंधीं विस्तृत विवेचन इतरत्र केलें असल्यामुळें, त्याची पुनरुक्ति येथें करण्यास अवकाश नाहीं.

३५. येथपर्यंत परमार्थप्राप्तीसंबंधानें समर्थांचे विचार काय आहेत त्यांचें पृथक्करण संक्षेपानें केलें. आतां हे विचार आधुनिक यूरोपियन शास्त्राच्या कसोटीला कितपत उतरतात तें पाहूं.

३६. हा मानवसमाज आज हजारों वर्षें जी सारखी धडपड करीत आहे, तिचा विचार अनेक दिशांनीं करतां येण्यासारखा असतो. (१) ह्या समाजाचा अथपासून आतांपर्यंत इतिहास काय आहे तें पाहून ह्या धड-पडीचें तात्पर्य कोणतें निघतें तें कित्येक शास्त्रज्ञ पहातात. त्यावरून अमूक अमूक चरित्र हा समाज करीत आला आहे एवढेंच निष्पन्न होतें. पुढें हा समाज काय चरित्र करील हें पुढील चरित्रावरून समजावयाचें असतें. त्या-संबंधीं अगोदर कोणतेंहि भाकीत करण्याचें इतिहासाचें काम नाहीं. ह्या पद्धतीला समाजाच्या धडपडीचा विचार करण्याची ऐतिहासिक पद्धति असें नांव आहे. (२) धडपड करतांना हा समाज कोणतीं रूपें अथवा शरीरें धारण करतो ह्याचा विचार कित्येक शास्त्रज्ञ करतात. धडपड करतांना, समाज एकसत्ताक रहातो किंवा बहुजनसत्ताक रहातो, चातुर्वर्ण्याची संस्था स्वीकारतो किंवा एकजातीनेंच रहातो, वगैरे समाजाचीं रूपें पहा-ण्याचा ह्या शास्त्रज्ञांचा हव्यास असतो. ह्या पद्धतीला समाजाच्या धडप-डीचा विचार करण्याची शारिरिक पद्धत ह्मणून संज्ञा आहे. (३) समाज कोणतेंहि रूप घेवो किंवा कोणतेंहि चरित्र आचरो, ह्या रूपाचीं किंवा चरित्राचीं लक्षणें काय आहेत एवढ्याचेंच निदान करण्याचा कित्येकांचा संकल्प असतो. ह्या पद्धतीला लाक्षणिक पद्धति असें नांव देतां येईल. (४) ह्या तिन्ही पद्धतींहून निराळी अशी चवथी एक पद्धत आहे. हींत समा-जाच्या चरित्राकडे, शरीराकडे किंवा लक्षणांकडे सर्वस्वी लक्ष देण्याचा विचार नसून, ज्यांचीं हीं चरित्रें, शरीरें किंवा लक्षणें असतात त्या समा-जाच्या चालकाची दृष्टी कोणीकडे आहे त्याचा विचार केलेला असतो. ह्या पद्धतीला आत्मिक किंवा तात्विक किंवा वैवेकिक पद्धति असें नांव आहे. ह्या पद्धतींत समाजाचा व मनुष्याचा चालक जो आत्मा त्याच्या धडपडीचा विचार केलेला असतो. आत्म्याचा स्वभाव काय, रूप काय, कार्य काय, अंत्य हेतू काय, वगैरे प्रश्नांचा ऊहापोह करून, त्यावरून समाज कोणीकडे

जात आहे ह्याचें विवेचन करण्याचा ह्या पद्धतीचा मुख्य हेतू असतो. ह्या चार पद्धतींना (1) Historical, (2) Morphological, (3) Physiological व (4) Psychological किंवा Philosophical, किंवा Rational अशीं अनुक्रमें यूरोपियन लोक नांवें देतात. पैकीं चवथी जी आत्मिक किंवा तात्विक किंवा वैवेकिक पद्धति तिचा अवलंब दासांनीं आपल्या दासबोधांत केला आहे. ह्या पद्धतीचा अवलंब यूरोपांत श्लेगेल, हेगेल, वगैरे तत्वज्ञांनीं केलेला प्रसिद्ध आहे. जो जो ह्मणून तत्वज्ञानाच्या ह्मणजे आत्मज्ञानाच्या पाठीमागें लागला तो तो ह्याच पद्धतीचा अवलंब करील हें उघड आहे. मनुष्य म्हणजे जर सर्वस्वी आत्मा आहे, तर मनुष्याच्या कोणत्याहि हालचालींचा विचार करावयाचा म्हणजे त्याच्या आत्म्याच्या दृष्टीनें तो केला पाहिजे. अन्य दृष्टीनें करणें केवळ एकदेशी होईल. अन्य दृष्टीनें विचार करणें नानातऱ्हांनीं अत्यंत उपयोगाचें आहे. परंतु मानवसमाजाच्या धडपडीचा अंत्य हेतू काय ह्याचा जर विचार करावयाचा असेल तर ह्या आत्मिक किंवा तात्विक पद्धतीचाच स्वीकार करणें भाग पडतें.

३७. पहिल्या तीन पद्धतींचा अवलंब ज्या शास्त्रज्ञांनीं केला त्यांच्या मतें सुखवृद्धि, अर्थवृद्धि, शरीरसंरक्षण, विद्यावृद्धि, राजपुरुषांच्या सुखाचें साधन, वगैरे हेतू समाजाच्या किंवा राज्याच्या धडपडीचें अंत्य हेतू होत. ह्याच्याहि पुढें जाऊन, राष्ट्रीय गुणांची पूर्ण वृद्धि करणें हा समाजाचा किंवा राज्यस्थापनेचा मुख्य व अंत्य हेतू असतो, असे ब्लंडली वगैरे इतिहासज्ञ व राजनीतिज्ञ प्रतिपादन करतात.परंतु एकंदर सर्व मानवजातीचा ही प्रचंड व अव्याहत धडपड करण्यांत अंत्य हेतू काय ह्याची परीक्षा ह्या शास्त्रज्ञांच्या हातून होणें शक्य नसतें. कारण, वर सांगितल्याप्रमाणें, ते समाजाच्या बाह्य व आंतर उपाधींकडेच तेवढें लक्ष देतात. ह्या उपाधींना झाडून टाकून शुद्ध आणि विमळ जें निरुपाधिक आत्मस्वरूप त्याकडे हे लोक लक्ष देत नाहींत. त्याकडे लक्ष देऊन मानवसमाजाच्या धडपडीचा ज्यांनीं विचार केला आहे अशांच्यापैकीं हेगल् ह्या तत्वज्ञाचे विचार समर्थांच्या विचारांशीं बरेच जमतात. हा तत्वज्ञ वेदान्ती असून अध्यात्मदृष्टीनें त्यानें Philosophy of History ह्या ग्रंथांत मानवसमाजाच्या अंत्य हेतूचें विवरण केलें आहे. त्याचा सारांश खालीं देतों व दासांच्या निरूपणाशीं त्याची तुलना करून दाखवितों.

३८ हेगेलचें मत येणेंप्रमाणें आहे. हें जग आत्मा व माया ह्या दोन घटकांचें बनलेलें दिसतें. जें जें कांहीं चित्स्वरूप असतें तें तें आत्मा होय; व जें जें कांहीं पंचभूतात्मक असतें तें तें माया होय. मानवसमाजाच्या इतिहासांत पंचभूतांचें ह्मणजे नद्या, डोंगर, हवा, पाणी, वगैरेचें महत्व बरेंच असतें. परंतु ह्या मायात्मक पंचभूतांपेक्षां हजारों पटीनें आत्म्याचें महत्व मानवेतिहासांत जास्त आहे. तेव्हां ह्या प्रधानघटकात्मक आत्म्याच्या प्रगतीचा व मूर्त अवताराचा जो इतिहास त्यालाच मानव इतिहास असें नांव देणें योग्य आहे. मायेचें मुख्य लक्षण जडता, परतंत्रतता किंवा बद्धता आहे; व आत्याचें मुख्य लक्षण सूक्ष्मता, स्वतंत्रता किंवा मोक्ष आहे. आत्मा स्वयंभू, स्वतंत्र व स्वसंवेद्य आहे म्हणजे स्वतः स्वतःला जाणणारा आहे. मोक्ष, मुक्ती किंवा स्वतंत्रता हें जें आत्म्याचें मुख्य रूप त्या रूपाचा शोध आत्मा करीत असतो. हा शोध करण्याचा जो प्रयत्न त्यालाच मानव इतिहास ही संज्ञा आहे.

३९. हेगेल पुढें म्हणतो, ह्या इतिहासाचें सूक्ष्म निरूपण केलें असतां असें दिसतें कीं, आपण सर्व माणसें मुक्त आहों किंवा मुक्त होण्यास लायक आहों हें प्रस्तुतच्या यूरोपियन म्हणजे जर्मन समाजाला कळलें आहे. ग्रीक व रोमन लोकांना कांहीं मनुष्यें मुक्त होण्याला लायक आहेत एवढेंच कळलें होतें. आणि पूर्वेकडील हिंदू, चिनी, वगैरे जे लोक आहेत व होते त्यांना एकच मुक्त आहे इतकेंच माहीत आहे व होतें. आत्म्याच्या मुक्तस्वरूपासंबधानें ह्या तीन समाजाचे हे असे निरनिराळे विचार असल्यामुळें, यूरोपियन लोक पूर्ण स्वतंत्र आहेत, ग्रीक व रोमन लोक अंशतः स्वतंत्र होते, व हिंदू आणि चिनी लोक पूर्ण परतंत्र किंवा बद्ध आहेत.

४०. येणेंप्रमाणें बद्धता, मुमुक्षा आणि मुक्ति हा आत्म्याच्या इतिहासाचा ह्मणजे जगाच्या इतिहासाचा क्रम आहे. अर्थात्, मानव समाजाच्या धडपडीचा अंत्य हेतू मुक्ति, मोक्ष किंवा स्वतंत्रता हा आहे. ही स्वतंत्रता, हा मोक्ष, ही स्वसंवेद्यता म्हणजेच आत्म्याची तत्ता किंवा तत्व होय. ह्या तत्वाला जाऊन मिळण्याला मुमुक्षू आत्मा धर्म, नीति आणि राज्य हीं तीन रूपें धारण करतो. पैकीं तिसरें रूप जें राज्य त्याच्या चरित्राला राजकीय इतिहास हें नांव आहे.

४१. आत्मा राज्यरूपानें मूर्त होऊन अवतीर्ण झाला म्हणजे त्याची स्वतंत्र स्थिति प्राप्त करून घेण्याचा मार्ग सिद्ध झाला. हा मार्ग सिद्ध करणारे जे सीझर, नापोलियों, वगैरे वीरपुरुष त्यांच्या ठायीं असणाऱ्या राजस, तामस व सात्विक गुणांचें परिणाम जगाच्या उद्धाराला व प्रगतीला म्हणजे आत्म्याला आपल्या तत्तेकडे अथवा तत्वाकडे म्हणजे पूर्ण स्वातंत्र्याकडे नेण्याला कारणभूत होतात. ह्याच लोकांना अवतारी किंवा वीरपुरुष अशी संज्ञा आहे.

४२. राज्य म्हणजे ज्याअर्थीं परमात्म्याचें किंवा जीवात्म्याच्या तत्तेचें अधिष्ठान अथवा मूर्त रूप आहे, त्याअर्थीं तेंच राज्य उत्तमोत्तम होय कीं ज्यांत राज्याच्या हिताची दिशा तद्घटक सर्व मनुष्यांच्या हिताच्या दिशेशीं सर्वतोपरी जमते*. असा जम बसायला प्रत्येक मनुष्याला आत्म्याच्या तत्वाशीं म्हणजे परमार्थाशीं ओळख झाली पाहिजे. ही ओळख करून देण्याचें राष्ट्रांतील शिक्षणादि नाना तऱ्हांच्या संस्थांचें काम असतें. ह्या संस्थांनीं राज्यघटक ज्या व्यक्ति त्यांच्या ठायीं अध्यात्म ज्ञानाकडे नेणाऱ्या सात्विक व राजस गुणांचा प्रादुर्भाव होतो. ह्या निरनिराळ्या संस्थांचा विचार हेगेलनें आपल्या Philosophy of History त केला नाहीं; परन्तु दासांनीं

---

* ह्या सिद्धांताचा उल्लेख प्रो० सेल्बी ह्यांनीं आपल्या पुण्यांतील एका व्याख्यानांत केला होता. परन्तु तो वर्तमानकालीन स्थितीला फारसा जुळणारा होता असें प्रस्तुत लेखकाला वाटत नाहीं. राजा आणि प्रजा ह्यांच्या नीतीच्या, धर्माच्या व राज्याच्या जेव्हां एकच कल्पना असतील तेव्हां तेथें हा सिद्धान्त पूर्णपणें लागू पडतो. राजा गोमांसभक्षक असला व प्रजा गोमांसभक्षण अनीतीचें आहे असें मानीत असली किंवा ख्रिस्ती धर्माला परोक्ष किंवा अपरोक्ष रीतीनें प्रोत्साहन देणारा राजा असला व प्रजेचा त्या धर्माच्या विरुद्ध कटाक्ष असला, किंवा स्वजनांना पूर्ण राजकीय स्वातन्त्र्य देणारा व प्रजेला अनेक प्रकारें स्वतंत्र नागरिकत्वाचे हक्क देऊं नेच्छिणारा राजा असला, तर राजा व प्रजा ह्यांच्या परमार्थाची दिशा एक कशी असूं शकेल? Nationalism कडे जगांतील निरनिराळे लोक जात आहेत, असें जें Hegel नें म्हटलें त्याकडे प्रो. सेल्बी ह्यांचें लक्ष ह्या विधानाचें प्रदर्शन करितांना गेलें नाहीं असें दिसतें.

आपल्या दासबोधांत केला आहे.

४३. दासबोधांत व हेगेलच्या फिलाजफींत किती साम्य आहे हें वरील अत्यन्त संक्षिप्त पृथक्करणावरून दिसून येईल. हेगेल व रामदास ह्यांच्या तत्वज्ञानांत एका स्थलीं मात्र लक्ष्यांत घेण्यासारखा एक मोठा भेद आहे. तो हा कीं, हिंदू लोकांच्या मतें एकच मुक्त आहे व बाकीचे सर्व बद्ध आहेत, अशी हेगेलनें आपली भ्रममूलक समजूत करून घेतली. हेगेलनें आपलीं इतिहासावरील व्याख्यानें १८२२ पासून १८३१ पर्यंतच्या दहा वर्षांत रचिलीं. त्यावेळीं महाराष्ट्राचा इतिहास यूरोपांत मुळींच माहीत नव्हता. सतराव्या शतकांत आत्म्याच्या तत्तेचा शोध करण्याकरितां मराठ्यांनीं जी अवाढव्य उलाढाल केली ती हेगेलला माहीत नव्हती. उपनिषदाप्रमाणें रामदासांचे ग्रंथ जर हेगेलच्या अवलोकनांत येते, तर आत्म्याच्या तत्तेचा जसा हिंदू लोकांनीं शोध चालविला त्या प्रमाणेंच ही तत्ता मूर्त स्वरूपानें अस्तित्वांत आणण्याचेंहि काम रामदासानें व शिवछत्रपतीनें चालविलें, हें त्याच्या लक्षांत आलें असतें.

४४. वास्तविक प्रकार असा आहे कीं सर्व लोकांना मुक्ति शक्य आहे असें रामदासांनीं स्पष्ट म्हटलें आहे.

कोणासीच नाहीं बंधन, । भ्रांतिस्तव भुलले जन, ॥

(५–६–५७)

असें दासांनीं स्पष्ट विधान केलें आहे तेव्हां महाराष्ट्राच्या इतिहासाच्या व सारस्वताच्या अज्ञानामुळें, हेगेलच्या हातून उपरिनिर्दिष्ट अवास्तव विधान नमूदलें गेलें हें सांगावयाला नकोच. शिवाय, हेगेलनें ज्याकालीं आपलीं व्याख्यानें दिलीं त्याकालीं हिंदुस्थानाची राजकीय स्थिति फारच विपरीत झालेली होती. ह्या विपरीत स्थितीचें मिल वगैरे ग्रंथकारांनीं जें विपरीत वर्णन केलें त्यावरून हेगेलनें आपलीं अनुमानें बांधिलीं. ह्या आर्यभूमींत सात्विक गुणांचा एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभास जो ऱ्हास झाला त्याच्याबद्दल महाराष्ट्रांतील लोकांना दोष दिल्यास तो एक वेळ ऐकून घेणें भाग आहे. परंतु अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धाच्या पूर्वीं शंभर सवाशें वर्षें जो सद्गुणांचा महाराष्ट्रांत उदय झाला त्याच्याकडे ह्या लोकांनीं कानाडोळा करावा हें केवळ पक्षपाताचें लक्षण आहे. ह्या पक्षपातानें हे लोक इतके अंध व कृतघ्न होऊन जातात कीं जे निःपक्षपाती दृष्टीला

निःसंशय उत्तम आहे असें वस्तुतः वाटावें तोंहि हे लोक निंद्य व त्याज्य असें दाखविण्यांत भूषण मानतात. यूरोपांतल्यापेक्षां हिंदुस्थानांतील एखादी वस्तू मोठी असली तर तिचा मोठेपणा हाच त्यांना अवगुण वाटतो, मग जें जात्याच लहान व क्षुद्र असेल तें तसें वाटल्यास नवल काय? भारत ईलियडापेक्षां मोठें आहे ह्मणून तें वाईट आणि दुसरा बाजीराव फ्रेडरिक दि ग्रेटपेक्षां लहान दिसतो, तेव्हां तो तर वाईट ठरलेलाच! यूरोपांत योगी नाहींत ह्मणून ते वाईट आणि हिंदुस्थानांत वेरुळचीं लेणीं आहेत ह्मणून तींहि वाईट! यूरोपांत नसतें तें हिंदुस्थानांत असतें किंवा यूरोपांत असतें तें हिंदुस्थानांत नसतें, मिळून दोन्ही तऱ्हांनीं हिंदुस्थानांतील सर्वच वस्तू ह्या लोकांच्या अवकृपेस सारख्याच पात्र होतात. आणि हें कशामुळें होतें तर राजकीय स्वातंत्र्य नाहीं ह्मणून. ह्याच दृष्टीनें हेगेलनें one is free, असें हिंदू लोकांचें मत असतें असें अवास्तव विधान ठोकून दिलें आहे. सद्गुणांनीं सर्व लोक मुमुक्षू म्हणजे स्वतंत्र होण्याच्या लायकीचे आहेत, असें वेदान्त, गीता व रामदास पुनः पुन्हा सांगत असतां व हेगेलनें मोक्षाचा सिद्धांत वेदान्तावरून घेतला असतां, तो असे उद्गार काढतो, त्या अर्थीं हा परिणाम पक्षपाताचा, दुरभिमानाचा, दुराग्रहाचा व महाराष्ट्रेतिहासानभिज्ञतेचा आहे ह्यांत कांहीचाहि संशय नाहीं असें ह्मणणें प्राप्त होतें. यूरोपियन लोकांचा हा दुराग्रह घालवावा आणि यूरोपियन लोकांचा जो परमार्थाकडे जाण्याचा हेतू आज तीनशें वर्षे दिसत आहे तोच मराठ्यांचाहि हेतू होता हें सिद्ध करून दाखवावें, ह्या इराद्यानें अलीकडे एक ग्रंथ एका इतिहासवेत्याच्या हातून लिहिला गेला आहे. तो रानड्यांचा मराठ्यांचा इतिहास होय. ह्या ग्रंथांतील कित्येक लहान मोठ्या गोष्टी तज्ज्ञांना मान्य होण्यासारख्या नाहींत. तत्रापि मराठ्यांचा इतिहास जगाच्या इतिहासांतील एक घटक होण्याच्या लायकीचा आहे हा जो रानड्यांचा सिद्धान्त तो सर्वांना ग्राह्य होण्याच्या योग्यतेचा आहे. हा ग्रंथ शंभर वर्षांपूर्वीं झाला असतां, तर हेगेलसारख्या लोकांना जगाच्या इतिहासाच्या तत्वदर्शनांत कांहीं फेरफार करणें अवश्य झालें असतें. बाकी ह्या तत्वज्ञांनीं मराठ्यांच्या इतिहासाची तशी गणना केली नाहीं म्हणून ती व्हावयाची रहातें असा बिलकुल भाग नाहीं.

४५. असो. येथपर्यंतच्या पृथक्करणावरून व तुलनेवरून, दासबोध हा ग्रंथ कोणत्यास्वरूपाचा आहे, हें स्पष्ट होण्यासारखें आहे. हा ग्रंथ ज्याला

इतिहासाचें तत्वज्ञान म्हणतात त्याचा आहे. इतकेंच कीं ह्या ग्रंथांतील विचारसरणीची पद्धत ऐतिहासिक नसून अध्यात्म किंवा तात्विक आहे. परमार्थप्राप्तीशीं प्रारंभ करून, नीति, धर्म व राज्य ह्या संस्थांचा उदय कसा होतो, ह्याचें निरूपण ह्या ग्रंथांत केलें आहे.

४६. ह्यावरून एवढें निष्पन्न झालें कीं, रामदास हे इतिहासतत्वनिरूपण करणारे महाराष्ट्रांतील प्रथम ग्रंथकार होत. एकनाथ, तुकाराम वगैरे जे साधु-संत झाले त्यांचा सर्व कल नीति व भक्ति ह्यांकडे होता. नीतीचे व भक्तीचे पवाडे गाण्यांत ह्या साधुसंतांनीं महाराष्ट्राचें मोठें हित केलें ह्यांत संशय नाहीं. परंतु राष्ट्रीय व राजकीय दिशेनें विचार करण्यांत ह्या लोकांनीं बिलकूल लक्ष घातलें नाहीं. रामदास व त्यांच्या पूर्वीच्या साधूंत हाच मोठा भेद आहे. पूर्वींचे साधू एकदेशी होते व रामदास सर्वदेशी होते. ह्या शिवाय ह्या दोघांत दुसरा मोठा भेद असा आहे कीं, पूर्वींच्या साधूंनीं ब्राह्मणांचे दोष दाखविण्याचेंच तेवढें व्रत स्वीकाकारल्यामुळें, चातुर्वर्ण्यघटित जो आपला महाराष्ट्रांतील समाज त्याचे पुढारी जे ब्राह्मण लोक त्यांचें महत्व नाहींसें करण्याकडे ह्या साधूंच्या उक्तींचें व लेखांचें पर्यवसान झालें. स्वजनांचें दोष दाखविणें हें कांहीं वाईट काम नाहीं. परन्तु दोष काढणाऱ्यावर योग्य रस्ता कोणता तोंहि सांगण्याची व आचरणानें दाखविण्याची जबाबदारी असते. ही जबाबदारी नीट न ओळखिल्यामुळें, दोषाविष्करणानें मनोभंग व मानभंग होऊन, समाजांत विस्कळितपणा व बेबंदशाही मात्र माजली. हा परिणाम साधूंच्या एकदेशीपणाचा झाला. तो रामदासांच्या सर्वदेशीपणानें टळला. रामदासांनीं दोष दाखवून सुरक्षिततेचा रस्ता कोणता हें चातुर्वर्ण्यघटित समाजांतील सर्व लोकांना कारुणिकबुद्धीनें सांगून दिलें. आज हजारो वर्षांची स्थिति पाहिली तर आपला हा समाज चातुर्वर्ण्यघटित आहे हें उघड दिसत आहे आणि हें चातुर्वर्ण्य असेंच किती सहस्रें राहील ह्याचा अन्दाज होत नाहीं. तेव्हां चातुर्वर्ण्य ही गृहीत गोष्ट धरून, मग जे कांहीं दोष दाखवावयाचे व ज्या सुधारणा सुचवावयाच्या त्या देशहितेच्छूंनीं सुचविल्या पाहिजेत. यूरोपांतील समाजांचा असंतुष्ट व Socialistic कल पाहतां, त्याहि समाजाला प्रायः ह्या चातुर्वर्ण्याचाच पुढें मागें आश्रय करावा लागण्याचा जर दूरदृष्टि लोकांना बराचसा संभव दिसत आहे, तर आपल्याजवळ संतोषप्रवण जी संस्था आहे ती मोडूं पाहून, असंतुष्ट समाजस्थितीकडे

ओढा दाखविणें केव्हांही देशहिताचें होणार नाहीं. हीच गोष्ट लक्षांत घेऊन दासांनीं आपल्या उपदेशाची रचना केली आहे.

४७. दासबोधाच्या स्वरूपासंबंधानें साधारणपणें संक्षेपानें जें कांहीं सांगण्यासारखें होतें तें दर अशतः सांगितलें आहे. ह्या संबंधानें आणखीहि बरेंच लिहिण्याजोगें आहे. तें मराठ्यांच्या सतराव्या शतकांतील इतिहासाविषयीं विचार करण्याचा प्रसंग आला तर विस्तृतपणें लिहिण्याचा विचार आहे.

४८. आतां दासांच्या इतर प्रकरणांकडे वळूं. इतर प्रकरणांत, छपाई व शुद्धाशुद्धता ह्या संबंधानें दासबोधाच्या मुद्रणांत जीं व्यंगें व दोष दिसले, तेच दिसतात, एवढें सांगितलें म्हणजे बस आहे. ओव्यांचे जे चरण तेंडुलकरांनीं सोडिले आहेत ते गोंधळेकरांनींहि तसेच फुल्या घालून छापिले आहेत. माडगांवकरांनीं कठिण शब्दांचे जे चुकीचे अर्थ दिले आहेत तेच अर्थ गोंधळेकरांच्याहि ग्रन्थांतअसून, शिवाय आणीकहि बऱ्याच चुका आहेत. सारांश दासांच्या ग्रंथांची शुद्ध अशी एखादी नवी आवृत्ति कोण्या विद्वानानें काढणें जरूर आहे. गोंधळेकरांच्या ग्रंथांतील अपपाठांची व अशुद्ध टिपांची मी एक लांबचलांब यादी केली आहे. परन्तु तिनें जागा अडविणें इष्ट दिसत नाहीं. तरी मासल्याकरितां एखाद दुसऱ्या समासांतील अपपाठ वगैरे दाखवितों.

दशक चवदा, समास १.

	गोंधळेकरांच्या आवृत्तींतील अपपाठ.	मजजवळील जुन्या पोथींतील पाठ.
ओवी १	ऐका निस्पृह शिकवण	ऐका निस्पृहाची शिकवण
,, ५	कांता दृष्टीस राखूं नये	कांतादृष्टी राखूं नये
,, ८	भिक्षेविषयीं लाजूं नये	भिक्षेविशी लाजूं नये
,, १४	कदाकाळीं	कांहीं केल्या
,, १७	उडवितां उडो नये	उडवितां उडवूं नये
,, १८	चालवितां चालूं नये	चाळवितां चळों नये
,, २०	भरंवसा कोणास देऊं नये	प्रतिग्रह घेऊं नये

अंगीकार करूं नये	सभेमध्यें बैसो नये
नेमस्तपणाचा	सर्वकाळ
,, २३ एकान्त मोडो नये	एकान्त मोडो देऊं नये
,, २४ लोकनिंद्य तें करूं नये	लोकलाज धरूं नये
,, २८ न मानी त्यास सांगो नये	न मनी त्यास सांगो नये
,, ३२ दाटून उपदेश देवूं नये	दाटून उपदेश देवूं नये
,, ३४ कठिण अभ्यास मोडूं नये	कठिण अभ्यास सांडूं नये
,, ३६ मुक्तपणें कदा	मुक्तपणें भरी
,, ४० निःसंगपणाचे	निसुगपणाचे
,, ४१ आपण पुढें	आपणास पुढें
,, ४७ नेणपण सांडूं नये	नेणपण सोडूं नये
,, ४८ कारभारीं पडो नये	कारबारीं पडो नये
,, ५० मध्यवर्ती घडो नये	मध्यावर्ती घडो नये
,, ५१ प्रपंच परहस्तीं जाऊं नये	प्रपंचप्रस्तीं जाऊं नये
,, ५१ पाहाण्यासारिसें घेऊं नये	पाहुण्यासारिसें घेऊं नये
,, ५२ भोग राहणें बहुवसें	भोग राहाण बहुवसें
,, ५४ बारं(!) अन्न खाऊन पडो नये	वारें अन्न खाऊं नये
,, ५६ दिलें तरी घेऊं नये	दिल्हा तरी घेऊं नये
,, इनाम निस्पृहे	ईनाम निस्पृहें
,, ५९ आळस दृष्टीस आणूं नये	आळस दृष्टीं आणूं नये
,, ६० उपाधिमध्यें दडो नये	उपाधिमध्यें पडो नये
उपाधि अंगीं जडो नये	उपाधि आंगीं जडोनि ये
निःसंगपणें	निसंगळपणें
,, ६१ बहु उपाधि धरूं नये	बहुत उपाधि करूं नये
,, ६२ बहु कष्ट करूं नये	बहुत कष्ट करूं नये
अशुद्ध खोटें	असुदें खोटें
,, ६८ मुक्तमार्ग कामा नये	मुक्तमार्ग करूं नये
,, ७१ अलक्ष्य वस्तू लक्षितां नये	अलक्ष्य वस्तू लक्ष्या नये
,, ७२ ज्ञातेविण कामा नये	ज्ञानेविण कामा नये
अतर्क्य वस्तू तर्कूं नये	अतर्क्य वस्तू तर्को नये

७७ अबद्ध पोथी लिहो नये	अबद्ध पोथी लेहो नये
अबद्ध कदा वाचूं नये	अबद्ध पोथी वाचूं नये
७८ निस्पृह वक्तृत्व सोडूं नये	निस्पृहें वक्तृत्व सोडो नये

मजजवळील पोथींतील ह्या समासांत ८० ओव्या आहेत. गोंधळेकरांच्यांत ७९ आहेत.

दशक चवदा, समास ७.

ओवी २५ हें ब्राह्मणास कळेना	हें ब्राह्मणांस कळेना
त्याची वृत्ति चळेना	त्यांची वृत्तिच वळेना

गोंधळेकरांच्या व बाकीच्या सर्व आवृत्तिकारांच्या पुस्तकांत असे अपपाठ जर बहुतेक दर ओवीमागें आहेत, तर त्या ओव्यांवर दिलेल्या अर्थनिर्णायक टिपा कोणत्या किंमतीच्या असतील तें स्पष्ट करून सांगावयास नको. गोंधळेकरांचे अपपाठ घेऊन वाचकांनीं अर्थ करावयाला जावें ह्मणजे त्यांना त्यांतील रहस्य कळेल. शिवाय सतराव्या शतकांतील लोक जसें मराठी लिहीत होते तसेंच तें सध्या छापिलें पाहिजे. सध्याच्या आपल्या पद्धतीप्रमाणें छापणें ह्मणजे मूळ ग्रंथाचा रूपभंग करणें होय.

४९ दासबोधाची बरीच जुनी ह्मणजे दोनशे वर्षांपूर्वीची पोथी मजजवळ असल्यामुळें व तीहि परंपरागत असल्यामुळें, दासबोधांत क्षेपक प्रकरणें किंवा ओव्या शिरल्या असण्याचा संभव अगदींच कमी आहे, किंबहुना मुळींच नाहीं ह्मटलें तरी चालेल. एकवीससमासींत दासबोधांतील कांहीं विषय व ओव्या आहेत. विस्तृत दासबोध वाचण्यास ज्यांना अवकाश नसेल त्यांच्याकरितां हा ग्रंथ लिहिला आहे. इतर प्रकरणांसंबंधीं सध्यां विशेष कांहीं नमूद करण्यासारखें नाहीं. स्वामींच्या हनुमंतस्वामींनीं सांगितलेल्या चरित्रासंबंधीं मात्र एक बाब नमूद करतों. हनुमंतस्वामींनीं दासांचा वंशवृक्ष दिला आहे. तो वंशवृक्ष दर पुरुषाला २५ किंवा २२ वर्षें धरिलीं असता ५०० वर्षें व्यापितो. समर्थ इ. स. १६०८ त जन्मले, तेव्हां त्यांचा पहिला मूळपुरुष ११०० च्या सुमाराला हयात असावा असें दिसतें. आतां बखरींतल्या वंशावळींत मूळपुरूष ९ व्या शतकांत हयात होता असें ह्मटलें आहे. ह्मणजे मूळपुरुषापासून रामदासांपर्यंत ७०० वर्षें गुदरतात. हीं इतकीं वर्षें व्यापण्याला बखरींत दिल्या आहेत त्याहून बऱ्याच जास्त पिढ्या

झाल्या असल्या पाहिजेत. तेव्हां वंशावळ बरोबर दिली नाहीं हें उघड आहे.

५० दासांचीं चरित्रें प्रसिद्ध असल्यामुळें, त्यांच्यासंबंधानें कालनिर्णयाचें खटलें रहात नाहीं. त्यांच्या चरित्रांतील कोणतीं कृत्यें केव्हां घडलीं हें अनुक्रमानें दाखवून देण्याचें काम मात्र सध्यांच्या चिकित्सकाकडे येतें. तें यथास्थित करावयाला गंगाधरस्वामिकृत शके १६४० तील बखर छापिलीं गेली पाहिजे. तोंपर्यंत ह्या अनुक्रमाच्या चिकित्सेंत न पडणें बरें. बाकी राहिलेलें जें दासांच्या ग्रंथांचें व विचारांचें राष्ट्रीय महत्व त्याचें दिग्दर्शन प्रस्तुतच्या निबंधांत केलें आहे. त्यावरून तत्कालीन पुढारी पुरुषांवर व सामान्यजनांवर दासांच्या विचारांचा काय परिणाम झाला त्याचा अंदाज बांधतां येईल. तसेंच शिवाजीचा व रामदासांचा कांहीं एक म्हणण्यासारखा संबंध नव्हता, सामान्य गुरुपदेश घेण्यापुरतेंच रामदासाला शिवाजीनें गुरू केलें, वगैरे निरर्गल प्रलाप जे सध्या कित्येक लोकांच्या तोंडून ऐकू येतात त्यांत कितपत अर्थ आहे तेंहि कळेल. रामदास प्रतापगडच्या भवानीला भेटण्यास गेले तेव्हां, माझ्या राजाला राख, अशी त्यांनीं शिवाजीसंबधानें देवीपाशीं मागणी केली. परळीवरील उत्सवांत शिवाजीनें केलेलीं पदें व अभंग म्हणण्याची अद्यापिही चाल आहे. ह्या दोन गोष्टी लक्ष्यांत घेतल्या म्हणजे रामदासाचा व शिवाजीचा किती निकट संबंध होता तें स्पष्ट होईल. परन्तु सिद्ध गोष्टीची सिद्धि करीत बसण्यांत कांहीं हांशील नाहीं. जोंपर्यंत दासबोध हा ग्रन्थ विद्यमान आहे व मराठ्यांनीं सतराव्या शतकांत स्वतन्त्र राज्य स्थापिलें ही गोष्ट इतिहासांत नमूद आहे, तोंपर्यंत रामदासाचा व शिवछत्रपतीचा संबंध नव्यानें सिद्ध करू जाण्याची, अव्यवस्थितचित्तांखेरीज बाकीच्या लोकांना, कांहीं अवश्यकता आहे असें वाटत नाहीं.

५१ वरील सारांश, निरूपण, पृथक्करण व टीका पाहून एक शंका उद्भवण्यासारखी आहे. ती ही कीं भक्तिमार्गाचा, ज्ञानमार्गाचा व कर्ममार्गाचा विस्तृत प्रपंच दासांनीं जसा केला तसा योगमार्गाचा कां केला नाहीं? किंवा समर्थांना योगमार्ग परमार्थाच्या प्राप्तीला योग्य नाहीं असें वाटत होतें कीं काय? ह्या शंकेचें उत्तर असें आहे कीं, मूळ वेदान्तांत योगमार्गाचें महत्व विशेषसें मानिलेलें नाहीं. समर्थ कट्टे अद्वैतवेदान्ती होते. तेव्हां त्यांनीं योगमार्गाचा प्रपंच केला नाहीं हें रास्तच आहे. समर्थांनीं योगमार्गाचा प्रपंच केला नाहीं इतकेंच नव्हे, तर केवळ हटयोगाचा त्यांनीं उपहास केला आहे.

...चा गुरू पाण्यावर तरून जातो, जमिनींत पुरून घेतो, बीरमंत्र जाणतो वगैरे फटके असद्‌गुरूंना दासांनीं मारिले आहेत. हटयोगाच्या बलावर अद्‌भुत चमत्कार करूं जाणाऱ्या भोंदूंचा समर्थांना फार तिटकारा असे. शिवाजी व रामदास हीं माणसें फसवेगिरीला—विचारांत किंवा आचारांत बिलकुल भीक घालणारीं नव्हतीं. योगाचें निरूपण दासबोधांत न होण्याला हें एक कारण होतें. दुसरें कारण असें होतें कीं, योगाची तालीम करणें प्रायः सामान्यजनसमूहाला शक्य नसतें. निर्वात व निवांत असा प्रदेश, नेमस्त व सात्विक असा आहार, आणि मूक व शांत अशी वृत्ति, ज्याला प्राप्त झाली तोच ह्या नाजूक व मिनतवारीच्या तालमींतील कसरत करूं शकतो. ही कसरत धांगडधिंग्याच्या व आटापिटीच्या ह्या संसारांत सर्व माणसांना कशी साधणार व साधून प्राप्ति काय ? तेव्हां योगाचें साधन समर्थांनीं उपदेशिलें नाहीं तें यथायोग्यच केलें यांत संशय नाहीं. स्वतः समर्थ ह्या तालमींत कधीं पडत नसत व अद्‌भुत चमत्कार करीत नसत. समर्थांनीं अद्भुत चमत्कार केल्याचें हनुमंतस्वामीनें लिहिलें आहे. परंतु तो सर्व हनुमंतस्वामीच्या कल्पनेचा खेळ होय. समर्थांचे अद्‌भुत चमत्कार सांगण्यांत हनुमंतस्वामीनें आपल्या स्वतःच्या भोळेपणाचें मात्र हास्यकारक प्रदर्शन केलें आहे. समर्थांच्या काळांत व हनुमंतस्वामीच्या काळांत अंतर केवढें पडलें होतें तें ह्यावरून उत्तम दिसतें. समर्थांच्या वेळची मंडळी धर्मनिष्ठ होती व हनुमंतस्वामीच्या वेळची मंडळी धर्मभोळी होती. समर्थांचा काळ विचक्षणपणाचा समजला तर, हनुमंतस्वामीचा काळ भोळसटपणाचा समजावा. सारांश योगमार्ग परमार्थाच्या प्राप्तीला विशेषसा श्रेयस्कर नाहीं, अशी समर्थांची समजूत असावी असें दिसतें. कसरतीच्या योगापेक्षां भक्तियोग व ज्ञानयोग समाजाच्या जास्त हिताचे आहेत, असें दासांचें ठाम मत होतें.
